

**ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І.І.МЕЧНИКОВА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

МІФ ПРО БРОНЕНОСЕЦЬ

«Чорноморська минувшина» презентує:

Число 7

Матеріали Міжнародної наукової конференції

Одеса
27 червня
2010 року

УДК 323.272 “1905”

ББК 84(4УК)

Т63

Затверджено до друку на засіданні кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова (протокол №2 від 13.10.2011).

Рецензенти:

Бачинська О., д.і.н., професор
Самойлов Ф., к.і.н., професор

Науковий редактор:

Полторак В., к.і.н., доцент

Літературний редактор:

Майборода П., магістр

Міф про броненосець / Матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди 105-річчя подій на броненосці/панцернику «Князь Потьомкін-Таврійський» (27 червня 2010 р.). – Одеса, 2011. – 100 с., іл.

У збірці за матеріалами Міжнародної конференції **«Життя та смерть міфу про броненосець/панцерник «Князь Потьомкін-Таврійський»** (пройшла в Одеській національній науковій бібліотеці імені М. Горького 27.06.2010 р.) висвітлюється формування уявлень і міфів про повстання на кораблі у червні 1905 р. Завдяки проведеному соціологічному опитуванню констатується факт знаходження основних концептів міфу в стадії летаргічного сну. Збірка містить матеріали обговорення у широкому колі одеських науковців та громадських діячів цілої низки проблем, пов'язаних з повстанням на броненосці/панцернику.

Видання призначено фахівцям-історикам, краєзнавцям та всім тим, хто цікавиться подіями 1905 року, одеситам та гостям нашого міста.

Обкладинка: Петько О.

Макет, плани та схеми: Полторак В.

Фото: Мукаєльянц С.

Видано за сприяння ГУРТу – Гуртка історії України та суміжних земель Одеського національного університету імені І.І.Мечникова.

ВСТУПНЕ СЛОВО

Коли «ГУРТ» (гурток історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова) розпочинав роботу над організацією міжнародної конференції, ніхто навіть гадки не мав, наскільки може захопити ця справа. Тема подій 1905 р. на броненосці/панцернику «Князь Потьомкін-Таврійський» та навколо них – в Одесі, Севастополі, Феодосії, Констанці – у всьому чорноморському регіоні, досі актуальна.

На даний момент «ГУРТ» вже провів другу та готує третю конференцію. Виявляється, революція 1905 р. є незаслужено забутою в Одесі. Про це свідчать наші минулорічні соціологічні дослідження. Несподівано з'ясувалося, що тема броненосця актуальна для Великої Британії, Японії, Туреччини, Росії – головно, через надзвичайний вплив фільму «Броненосець «Потьомкін» на світовий кінематограф. Зростає увага до подій 1905 р. і у нас, в українській історичній науці.

Цим виданням ініціативна група започатковує серію «Міф про броненосець». Вже перша конференція засвідчила різноплановість уявлень про події на «Потьомкіні». Навіть учасники тих подій по різному свідчили про них. Термін «Міф» тут підходить якнайкраще в розумінні системи уявлень про світ. І дійсно, тема броненосця своїм яскравим світлом відтіняє події 1905 р., що в такому ракурсі уявляються світом і досі актуальних ідей. Завдяки «Потьомкіну» та досі можемо почути відлуння ідей тоді революційних, тепер званих загальнолюдськими, а проте від того не менш емоційних та спокусливих. Свобода, рівність і братерство – ось іскри, які похитнули велику імперію у 1905 р., безсумнівно, і зараз вони жевріють або й палають в серці кожного одесита.

Гортаючи сторінки першого випуску з серії «Міф про броненосець», зверніть увагу на те, що усе в ній зроблено гуртом. Гроші на видання були зібрані протягом року гривня за гривнею. ГУРТ вдячний Людмилі Саєнко та в її особі Одеській національній науковій бібліотеці імені М. Горького за виключну роль в організації 1-ї та вже 2-ї конференцій, Юлі Колмогоровій, Оксані Присяжнюк, Тарасу Гончаруку, Олені Бачинській, Юрію Слюсару, Інні Сак, Ксенії Селіній, Михайлові Гречухіну, Таїні Федосєєвій і багатьом іншим учасникам та організаторам наукового форуму за свою натхненну працю. А також Григоріям Потьомкіну та Вакуленчуку, Сергієві Ейзенштейну та іншим «титанам, богам та героям броненосної міфології». Ми пам'ятаємо!

Павло Майборода (Україна)

ПОВСТАННЯ НА ПАНЦЕРНИКУ «ПОТЬОМКІН» В ІСТОРІОГРАФІЇ: РОМАНТИЧНИЙ ОБРАЗ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ МІФОЛОГІЇ

Стаття присвячена аналізу історіографії повстання на панцернику «Потьомкін» (14 – 25 червня 1905 р.). Використовуючи, як спомини учасників повстання, так і спеціальну літературу, автор розглядає народження, розвиток та смерть міфів, пов'язаних з цією подією.

Ключові слова: повстання, панцерник «Потьомкін», міф, історіографія, образ.

Об'єктом дослідження істориків, здебільшого, стають актуалізовані сюжети, в той час як матеріали щодо «забутих» з тих чи інших причин подій можуть порошитись в архівах і бібліотеках, не знаходячи свого дослідника довгі роки. Саме до такого сюжету має намір звернутися автор у своїй розвідці, яка присвячено історичній літературі про повстання на панцернику «Князь Потьомкін-Таврійський».

Незважаючи на те, що в радянські часи повстання на панцернику було предметом вивчення багатьох істориків, дослідження було часто-густо формальним, витриманим в суворих рамках ідеологічних схем, присвячувалося річницям повстання. Лише в період перебудови з'явилися дослідження, в яких панцерник «Потьомкін» став вивчатися не лише як частина певної стратегії більшовицької партії, але й як один з унікальних епізодів Першої російської революції. З розпадом Радянського Союзу повстання на панцернику було практично повністю забуте, хоча, на нашу думку, можливості цього сюжету для істориків ще зовсім не вичерпані, в його вивченні залишається ще багато лакун та протиріч. Перелічуючи лише деякі з них, треба сказати, що досить суперечливими залишаються причини початку повстання (в якості двох основних альтернатив назовемо агітацію лівих партій та нестерпні побутові умови на па-

панцернику) не здійснена реконструкція ходу повстання з застосуванням всіх доступних сьогодні джерел; залишається дискусійним питанням про причини обстрілу Одеси, так само, як і про те, куди цілила команда панцерника (в будинок командуючого чи в Міський театр) тощо.

Одною з тих проблем, на які історики зовсім не звертали своєї уваги – це формування міфу навколо повстання на панцернику «Потьомкін» і тиха «смерть» цього міфу з розпадом Радянського Союзу. На нашу думку, цей міф дуже яскраво ілюструє історичну міфологію взагалі, а тому його вивчення може мати великий інтерес, як у площині вивчення повстання, так і в площині загальноісторичних схем.

Предметом нашого вивчення виступають спомини та спеціальна література про повстання на панцернику «Потьомкін». Об'єднання споминів учасників повстання та літератури історіографічного характеру зроблено з декількох причин. На перших етапах вивчення повстання дуже важко розрізнити дослідницьку та джерельну літературу – учасники повстання користуються широким колом документів, а дослідники у своїх висновках здебільшого переказують наявні джерела. Джерельна література, що з'явилась пізніше, у Радянському Союзі, не ставить за мету висвітлення окремих фактів, а лише ілюстрування певних ідеологічних схем, вироблених в історіографії, а тому знов таки дуже наближена до дослідницької літератури.

Народження міфу. Розгляд дореволюційної літератури ми почнемо зі споминів Олександра Коваленко (1875 – 1963) «Одинадцять днів на панцернику «Князь Потьомкін-Таврійський» [15], які були опубліковані на сторінках журналу «Былое». Олександр Коваленко був інженером-механіком на «Потьомкіні», тобто належав до офіцерського складу судна, але приєднався до повсталі команди і був одним з найактивніших учасників подій. Свідком початку повстання він не був, тому що знаходився в той час у кают-компанії і лише пізніше по словах матросів судна реконструював його хід.

Щодо одного з найдискусійніших питань повстання – внесення на палубу брезенту – він говорить, що цей наказ став фатальним для Гіляровського, а тому вже не дізнатися, для чого саме знадобився брезент офіцеру [15, №1, 96-97]. О. Коваленко був одним з перших, хто описав одночасні постріли: з одного боку Гіляровського у Вакуленчука, з іншого – Матюшенка в Гіляровського [15, №1, 97-98]. З цього образу одночасних пострілів та Матюшенка, який всього на кілька

секунд не встигає врятувати свого товариша згодом виросте ціла батальна сцена, що не поступається голлівудським бойовикам. О. Коваленко також перший, хто описує напівроздягненого капітана панцерника Голікова, що його матроси витягли з трюми та скарали на смерть [15, №1, 98].

Намагаючись розібратися з причинами повстання, О. Коваленко говорить, що на його думку (не будемо забувати, що це свідчення офіцера), матроси на судні не мали причин до повстання таких розмірів, яке було ними вчинено. Офіцери вели себе з ними достатньо порядно, а роботи в них було менше, ніж у звичайних солдат. Тому Коваленко вважає, що повстання було викликано не побутовими умовами, а загальною революційною обстановкою, тим, що у самому розпалі була революція і матроси не могли залишатися осторонь [15, №1, 100-101].

Разом з приходом панцерника до Одеси наш автор описує натовп, для якого судно було дивним знаменням революції, чимось на зразок свята, що раптово з'явилося посеред сірих буднів. Звичайні жителі міста раніше ніколи не могли так пильно роздивлятися корабель (та ще й корабель, на якому було скинуто владу офіцерів), і тому незабаром на панцернику було вже неможливо зробити кроку, не наштотхнувшись на «публіку», що прибула з міста [15, №1, 104]. Однак команда, що звикла до військової дисципліни, незабаром поклала кінець цьому святкуванню, вигнавши за деякими виключеннями всіх цивільних. Тут слід відзначити, що О. Коваленко не описує команду як однамнітну масу матросів. Він пише, що на судні існувало принаймні три партії – тих, що підтримували революцію (сто п'ятдесят чоловік), ворожих до цих перших (сімдесят чоловік) і решту команди, що переходила на сторону то однієї, то іншої партії [15, №2, 130-131].

Вже було відзначено, що одним з найбільш проблематичних питань у вивченні повстання на панцернику залишається питання про причини пострілів по місту. Справа в тому, що довгий час, незважаючи на радикальні погрози одеській владі, команда «Потьомкіна» відмовлялася від пострілів по місту. А коли це рішення було прийнято, то місто було обстріляно саме тоді, коли потьомкінці знаходилася в місті на похоронах Вакуленчука. О. Коваленко, як і інші автори, додає до розуміння цієї загадки не багато: він говорить, що «сама собою напращивалась думка бомбардировать театр» [15, №2, 131]. Ще не знаючи про зраду Ведермесра, О. Коваленко пише, що промахи пояснити не важко: команда панцерника не мала досвіду, тому і не змогла здійсню-

ти точних пострілів. Дивним тут здається те, що в історіографії без застережень приймають версію, яку, судячи з усього створив сам Вермеєр, ігноруючи, як те, що така версія була вигідна для її творця вже тим, що, таким чином, він виправдовував себе в очах царату, так і відсутність досвіду команди, яку описує вже О. Коваленко.

Важливим є також свідчення О. Коваленка про те, що під час «німого бою» з кораблями Чорноморської ескадри Кригера, він не дав частині команди вибігти на палубу і підтримати крики «ура», що лунали з інших кораблів. Інженер-механік вважав, що, поки хоча б одна гармата направлена на «Потьомкін» зарано залишати свої бойові пости [15, №2, 139].

У двох перших номерах «Былого» не міститься ніяких згадок про національний момент, але вже в третьому О. Коваленко достатньо часто, як на той час, торкається національного питання. Він пише, що разом з Російською революцією в Україні також можливо буде владнати життя «на началах свободы и справедливости» [15, №3, 149]. Тут треба вказати, що все ж соціальний аспект прагнень Коваленка преважує над національним: він не може думати про хоч якусь автономію України без перебудови життя у всій імперії. Далі, описуючи плавання до Феодосії, наш автор констатує, що на судні звучить у більшості українська мова і, що дивлячись на звичаї команди, йому спадає на думку, що ось так ходили морем запорожці [15, №3, 63].

Вже в мемуарах О. Коваленка з'являється розповсюджена згодом в радянській історіографії «теорія заколоту», згідно з якою проти революційної команди «Потьомкіна» постійно будували заколоти ворожі контрреволюціонери. Але Коваленко як такого ворога-заколотника виводить тільки доктора Голенка, який своїми діями підбурює команду «Георгія Победоносця» до походу в Севастополь [15, №3, 53]. З іншого боку, О. Коваленко добре демонструє втомленість команди наприкінці «потьомкінської Одиссеї»: багато хто з матросів хворів, в тому числі і через нервові перенапруження, у самого Коваленка починалася лихоманка, так що його розповідь дає підстави вважати однією з важливих причин поразки повстання саме перевтому команди.

Закінчуючи розповідь про спомини О. Коваленка, відмітимо ще одну цікаву їх деталь – стиль самого автора. Він так і просякнутий революційним пафосом та любов'ю до захопленої революційними настроями команди. Проілюструємо наше твердження вельми характерною цитатою: «... мысль, что я погибну здесь, в этом неудержимом урагане

грозных страстей и стихийных инстинктов, от руки тех, на чьей стороне всегда были все мои симпатии, чьё угнетение мне было так ненавистно, казалось мне какой-то бессмысленной, жестокой иронией судьбы и отзывалась в моей душе мучительной обидой» (Коваленко описує, як він ледве не загинув під час повстання на панцернику) [15, №1, 92]. У журналі «Былое» був, як про це свідчить сам автор [15, №3, 309] надрукований перший повний варіант його споминів, тоді як всі попередні публікації (тут він навіть не згадує про україномовну публікацію, надруковану на рік раніше) оголошує неповними. В цьому, на нашу думку, ще раз проявляється позиція самого автора: він в першу чергу співпрацював з російськими революційними демократами, а саме з редактором «Былого» Г.Л. Бурцевим, вважаючи в той час, що вільна Україна може бути тільки в вільній Росії. Зважаючи на прекрасний стиль автора, його спогади могли б стати одним з джерел формування романтичного образу навколо «Потьомкіна», але внаслідок того, що О. Коваленко не прийняв Жовтневу революцію та відправився до еміграції у подальшому його ім'я не згадувалося в роботах, присвячених повстанню, а його мемуарами не користувалися.

Одночасно зі споминами О. Коваленко вийшла окремим виданням і розповідь про події на «Потьомкіні» «Кирила», чи, якщо називати його справжнє ім'я, – Анатолія Бржезовського (1879 - ?) [13]. А. Бржезовський був одним з двох «громадянських», що, піднявшись на борт панцерника 15 червня, залишалися на ньому протягом всього повстання. В книзі, яка вийшла під його псевдонімом, перебіг повстання взявся реконструювати Х. Раковський, що зустрів матросів «Потьомкіна» в Констанці і далі деякий час жив разом з ними. Х. Раковський, пояснюючи причини початку повстання, пише, що до матроського вибуху призвели, як свідомі, так і не свідомі фактори (до свідомих він відносить агітацію, до несвідомих – упередження матросів проти офіцерів). Цікаво тут, що, описуючи несвідомі фактори, він, як приклад упередження простих матросів проти офіцерів наводить такий приклад: командування вирішило розповсюдити серед матросів популярну медичну брошуру. Серед матросів це викликало тільки новий сплеск ненависті до офіцерів: вони вирішили, що офіцери, розповсюджуючи медичну брошуру, бажають отруїти їх холерою. Самі офіцери були також не вільні від тих самих забобонів – вже після повстання вони розповсюдили версію про те, що Макаров, знаходячись в змові з матросами, навмисно купив погане м'ясо, щоб у команди був привід для повстання [13, 12-13]. Також Х. Раковський, говорить, що

причини повстання треба шукати не у відношенні до них офіцерів, а в тому, що за останній час – тобто вже під час Першої революції – почуття власного достоїнства у матросів дуже виросло [13, 16-17].

Іншим моментом, який зовсім не згадувався у дослідженнях Радянського періоду, – це присутність на судні штундистів, тобто євангельських християн. Вони досить прихильно описуються Х. Раковським, та це й не дивно, тому, що розходження між будь-якими релігійними течіями та Радянською владою (представником якої стане і Х. Раковський) намітилися вже після Жовтневої революції, а перед нею, як більшовики, так і штундисти знаходилися в опозиції до офіційної влади. Взагалі Х. Раковський приділяє багато релігійним поглядам та практикам учасників повстання. Так, В. Нікішкін, один з головних пропагандистів на судні, користувався для своїх промов книгою проповідей священика – отця Петрова, і самі його промови, напевно в дечому нагадували проповіді перших християн, тому що в них поєднувалися, як релігійні, так і соціальні фактори [13, 26]. А ось судовому священику, отцю Пармену, не пощастило з любов'ю команди. За постійне пияцтво він отримав від команди прізвисько отця Халдея (тобто, невірного, язичника), його поведінка викликала глузування команди. Бачимо, що релігійна компонента була важливою частиною повстання (штундисти, не зважаючи на свої пацифістські погляди, стріляли під час повстання), команда не мала ніякої ворожості до християнських ідеалів, ба навіть використовувала їх для обґрунтування свого протесту й тільки представники офіційної церкви (які асоціювалися з ненависним царатом) викликали одразу серед матросів.

Одним з головних приводів до повстання Х. Раковський вважає особисту сварку між Г. Вакуленчуком та І. Гіляровським. Саме те, що останній намагався вбити Г. Вакуленчука й дало привід матросам здійснити збройний напад на офіцерів. В епізоді з брезентом Х. Раковський говорить, що, можливо, І. Гіляровський наказав принести брезент для того, щоб налякати команду, але теж констатує, що про справжні мотиви офіцера вже ніколи не дізнатися [13, 48-49]. Сам І. Гіляровський зображений як дуже власна людина, що мала радикальні та, подекуди, незрозумілі погляди. Так, за свідченнями матросів, І. Гіляровський «обещал, после окончания войны и поражения японцев, самому отправиться в Петербург, с топором в руках, чтобы наказать министров» [13, 47]. Після таких радикальних заяв не такими вже дивними виглядають дії І. Гіляровського під час повстання. Безладна стрілянина на судні закінчилася тільки після скарання на смерть Є.

Голікова; образ грізного командира, який з'явився перед командою напівроздягненим та благаючим про помилування, призвів до шоку і найбільш розважливі матроси змогли взяти ситуацію в свої руки [13, 59].

Є в розважливій розповіді Х. Раковського про початок повстання й деякі зародки майбутніх міфів. Наведемо тільки один приклад: автор пише, що біля половини команди було утаємничено в плани повстання [13, 30], хоча в іншому місці тексту й констатує, що «Потьомкін» вважався одним з найменш революційних кораблів, де команда складалася з новобранців [13, 38].

Тепер звернемося до тої частини повстання, про яку розповідає Анатолій Бржезовський. Він пише, що, опинившись на судні, відчув надзвичайну підозрілість різних груп, які знаходилися на судні. Переворот було здійснено порівняно невеликою частиною людей, тому, коли команда оговталася від шоку, більшість з матросів не мали чіткого плану дій і підозрювали в зраді, як революційну частину матросів, так і контрреволюціонерів. А. Бржезовський говорить, що під час заключного етапу плавання «Потьомкіну» (на шляху до Румунії) ця більшість навіть взяла владу у свої руки, намагаючись забрати зброю у найбільш революційних членів команди та виставивши охорону біля котлів, побоюючись якоїсь несподіванки від тих, хто був проти капітуляції в Румунії [13, 273-274]. Таким чином, хоча серед матросів «Потьомкіна» більшість належала до «центру», що часто-густо слухняно йшов то за правим, то за лівим флангом, однак в деякі моменти це «болото» брало владу до своїх рук, з одного боку, а з іншого, присутність на судні більшості матросів, які не розуміли ідеалів революції й не погоджувалися з ними, підігрівало атмосферу на судні, робило її підозрілою.

А. Бржезовський також наводить дані про те, чому постріли у місто могли бути неточними. Він пише, що команда мала дуже неточні топографічні карти, однак вважає, що це не виправдовує Ведермеєра, який здійснив зраду. А. Бржезовський описує, що звістка про те, що в театрі відбувалася військова рада, на якій дискутувалося питання, як знищити «Потьомкін», привело команду до обурення внаслідок якого й виникло рішення бомбардувати місто [13, 144-145].

В описанні А. Бржезовським повсякденних звичок та бити «Потьомкіна» знаходимо багато того, що було згодом забуто чи просто не згадувалося в радянській історіографії. Так, автор описує веселу вдачу

команди, для якої поведінка офіцерів ставала предметом постійних жартів і яка цінила сміх та вміла сміятися. Один з таких випадків заслуговує на особливу увагу: в один з найбільш драматичніших епізодів потьомкінської епопеї, перед «німим боєм» з ескадрою Крігера, матроси, хвилюючись, щоб від снарядів з ворожих кораблів не загорілися палуба наказали постійно поливати палубу. Матрос, якому це було доручено, при зближенні «Потьомкіна» з ескадрою звернув увагу на те, що гармати «Потьомкіна» розвертаються то ліворуч, то праворуч, намагаючись постійно тримати під прицілом ескадру, що оточувала панцерник. Напевно команді було не до сміху, але зі сторони то була кумедна картина, й матрос цілком вловив це, почавши розмахувати шлангом (імітуючи ним рухи пушок) та кричати, ніби командуючи: «Гармати вправо, гармати ліворуч!». Команда підтримала його дружнім сміхом [13, 171]. Мимоволі відчуваєш жаль, коли в книжках, що вийшли вже за Радянської доби читаєш тільки про «революційний обов'язок» і не зустрічаєш ніде цю справжню команду «Потьомкіна», що вміла навіть найтрагічнішу ситуацію обернути на жарт.

Важливі доповнення дає також А. Бржезовський про втому команди як одну з причин здачі панцерника в Румунії. Він не тільки описує, що вся команда потребувала харчів, хворіла та дуже важко переносила постійну роботу в котлах, але також говорить, що вже наприкінці маршруту «Потьомкіна» один з матросів внаслідок нервового перевтомлення зійшов з глузду, спочатку почавши волати, що треба висадити у повітря панцерник (якраз тоді більша частина команди доглядала за правою та лівою партіями на судні, очікуючи якихось ексцесів) а незабаром, після короткого перебування в лазареті помер [13, 271-272]. Це свідчить, як про нервове перевтомлення команди «Потьомкіна», так і про нездорову атмосферу всеохоплюючої підозри, що панувала на судні.

А. Бржезовський йде далі О. Коваленка в описанні «контрреволюційних заколотів». Так, команда «Георгія Победоносця» вимагає, за його словами, направити до себе не тільки доктора Голенка, але й кондукторів Лісового та Бурдюкова [13, 193]. Важко уявити, як команда могла погодитися на таке хоча б тому, що обидва кондуктори були об'єктами ненависті матросів «Потьомкіна», вони ледве вціліли на початку бунту. А. Бржезовський також намагається зняти з команди відповідальність за остаточну поразку «Потьомкіна», говорячи що треба ставити питання: «Почему «Потёмкин», несмотря на все небла-

гоприятные окружающие условия, несмотря на неожиданные удары всяких случайностей и на отсутствие какой-либо серьёзной поддержки извне, всё-таки упорно держался в продолжении целых одиннадцати суток?» [13, 279-280].

Після аналізу цих двох фундаментальних мемуарних праць, звертаючись до спогадів П. Матюшенка, керівника та головного фігуранта повстання, нам доводиться констатувати, що вони дають нам досить мало порівняно з вищезгаданими авторами. Матюшенко лишився вірним собі: його спогади в повній мірі відображують його стихійний анархізм, його підтримку будь-якої революції без чіткого розуміння власної політичної позиції. Свою працю він починає з описання росту свідомості матросів: спочатку начальство підбурювало їх проти громадянського населення – жидів, студентів, інтелігентів, робітників. Але поступово матроси змогли розібратися, що серед жидів є такі самі бідняки, як і серед руських, що їх так само пригнічують багатії, що студенти та інтелігенція – це борці за права матросів, за що їх і відправляють до Сибіру, а робітники – це передові борці за свободу. Усвідомивши це, матроси вирішили добиватися правди в чиновників, але ті виявилися хапугами та привласнювали кошти матросів; тоді вони пішли шукати правди в царя, але й той виявився не кращим. І тоді ненависть матросів обернулася проти офіцерського складу. Такою преамбулою П. Матюшенко відкриває свою розповідь про події на «Потьомкіні», намагаючись простотою стилу та прикладами з життя звичайних матросів викликати підвищену увагу до своїх мемуарів саме простих та неосвічених людей.

Про самого себе П. Матюшенко пише в третій особі, очевидно, щоб не героїзувати оповідання, щоб показати в ньому роль простих матросів, які спільними зусиллями скинули владу вищого командування. Його спомини відрізняються апологетичним характером: будучи найбільш впливовим у складі Судової комісії та фактичним керівником панцерника, він (за мемуарами О. Коваленка та А. Бржезовського) часто йшов за настроями матросів, не вмів твердою рукою взяти на себе командування. Так, П. Матюшенко пояснює відплиття «Потьомкіна» з Одеси тим, що на її рейді стояв «Георгій Победоносець»: матроси, каже він, не хотіли руйнувати народне добро, а тому прийняли рішення йти в Румунію, де сподівалися знайти їжу та вугілля [19, 309]. Інші свідки повстання на «Потьомкіні» описують відплиття з Одеси як стихійне рішення матросів під впливом того, що «Георгій Победоносець» перейшов на бік влади і цим зрадив їх.

П. Матюшенко вважає, що поразку повстання на «Потьомкіні» викликала звичайна випадковість: «Если бы не неожиданное происшествие с «Георгием» мы бы получили в Одессе всё нужное и добились бы даже раздачи казённого оружия населению. Мы приняли бы на броненосец надёжных рабочих, обучили бы их обращению с оружием и довели бы до конца дело освобождения России от деспота-царя и всей сосущей народ стаи помещиков, фабрикантов и капиталистов» [19, 313].

Про причини пострілів по місту П. Матюшенко говорить, що одеська влада зволікала з наданням «Потьомкіну» провізії, а тому на судні вирішили її провчити. Саме описання пострілів вельми характерно та може слугувати підсумком всієї розповіді П. Матюшенка, даючи як прекрасний зразок його стилю, так і манери розповіді: «Через полчаса раздались боевые выстрелы, которые, как гром, раскатились по городу. Почуяла свора царских лизоблюдов и народных грабителей, что пришла к ним не толпа женщин и детей, стариков, безоружных рабочих, как 9 января – просить идиота-царя, чтобы он не отнимал куска хлеба изо рта рабочего ради своих разодетых в золото, парчу и шёлк кукол, а что это пришли честные сыны народа, матросы Чёрного моря, чтобы царской кровью смыть свой позор» [19, 302]. Розповідь П. Матюшенка повинна була слугувати прикладом народної боротьби з царським урядом, але завдяки тому, що була видана підпільно, не отримала широкого розголосу (на відміну від іншої його праці «Листа до офіцерів»). Її було передруковано лише в радянські часи, коли вона вже, нажаль, практично нічого не додавала, як до оцінок сутності повстання, так і за фактажем. Цікавою для дослідника, на нашу думку, є сама манера розповіді автора, його лексика, яка виявляє його невтримну особистість, допомагає краще зрозуміти його мислення.

Однією з перших спроб осмислити повстання на панцернику ліберальною історіографією був невеличкий розділ статті Є. Маєвського «Масовий рух з 1904 по 1907 рр.» виданий в збірнику, одним з редакторів якого був відомий меншовик-інтернаціоналіст Ю. Мартов [18]. Але Є. Маєвський концентрується на описанні подій в самому місті, а не на судні, приділивши зовсім мало уваги безпосередньо подіям повстання. Він вважає, що революційного піднесення, яке мали на початку повстання учасники, не вистачило надовго, а тому «Потьомкін» спіткала невдача. Автор всією своєю розповіддю демонструє, що повстання на панцернику підтримувалося завдяки поштовхам ззовні, а коли їх не стало плам'я повстання на судні згасло. Події на «Потьом-

кіні» мали на погляд автора, велике значення, але повсталим матросам, на погляд автора, не вистачило революційного горіння, хоча вони на їх сторону й перейшов «Георгій Победоносець», і вони мали підтримку з берега.

Після Лютневої революції отримав змогу видати свій збірник «Календар російської революції» вищезгаданий В.Л. Бурцев. В збірнику згідно з місяцями та днями давалося коротке описання подій Першої російської революції. Про події на «Потьомкіні» свою статтю там розмістив О.М. Федоров – письменник та очевидець «потьомкінських днів» у місті. Найбільшу увагу він сконцентрував на описі пожежі в місті 15-16 червня, яка, на його думку, була великою трагедією для революції. О.М. Федоров також добре описує паніку, що панувала у місті під час пострілів «Потьомкіна»: він сидів на четвертому поверсі дому на Нежинській якраз недалеко від того місця, в яке влучив снаряд та бачив все на власні очі. Автор не звинувачує «Потьомкін» ні в паніці, ні в пожежі, вважаючи, що ситуація в місті загострилася через небажання влади йти на поступки. Так як О.М. Федоров був письменником він зміг добре зобразити романтичний образ, що склався вже в очах свідків прибуття «Потьомкіна» до Одеси: «Часа в четыре дня 18-го июня я стоял на обрыве около своей дачи и смотрел в море, ожидая, что вот-вот на горизонте появятся суда Черноморской эскадры из Севастополя и в конце концов взорвут «Потёмкина». И вдруг слева, из-за мыса, где белел маяк, я увидел - броненосец «Потёмкин» шёл вдоль берегов, одинокий и гордый. Чёрный дым, как траурный султан, колебался над ним и далеко тянулся в воздухе, не сливаясь с ним и не тая. Было душно... Парило... И лиловая туча шла из-за моря навстречу отважному и несчастному кораблю, этой железной легенде свободы, которая не забудется никогда» [31, 163-164].

Також після Лютневої революції змогла вийти розповідь одеського журналіста І. Гореліка про події на «Потьомкіні», написана, судячи з назви, за спогадами очевидців. Однак брошура І. Гореліка становить скоріше зразок одеського гумору та різноманітних міфів, деякі з яких сформувалися у середовищі «потьомкинців», а інші – були вигадані автором. Те, що роль останнього в переробці спогадів учасників повстання дуже велика, говорить вже те, що брошура містить в собі багато фактичних помилок: Вакуленчук названий Омельчуком, Матюшенко називається не Панас, а Пантелеймон, тощо. Але, з іншого боку, в описанні знаменитого епізоду з брезентом автор скоріш за все спирається на спогади очевидців, які за дванадцять років встигли значно

міфологізуватися. Командуючий судном Є. Голіков командує вже не просто «Принести брезент!», а «Накрити їх брезентом! Розстріляти!» [7, 8]. Тут вже недалеко й до справжнього накривання брезентом.

І. Горелик описує сам панцерник згідно зі всіма стереотипами, що склалися в Європі про руських. Так, спочатку «страшний бронено-сець» прийшов до Одеси, де зробив нещасним командуючого військами Коханова [7, 9-10], потім направився до Румунії, де обіцяв розстріляти порт Констанцу (це особливо показово в світлі того, що в більш ранніх роботах розповідається про те, що «Потьомкін» поводи-вся особливо делікатно в Румунії, боячись дискредитувати револю-цію) й бідолашний прем'єр-міністр (!) Румунії Стурдза був вимушений скласти з «потьомкінцями» договір, який ще повинні знайти майбутні істориками революції [7, 13]. Зайве й говорити про те, що ніякого договору не існувало в природі. Цей «страшний панцерник» радо приймає з берега горілку та вино, радіючи приєднанню до себе «Гео-ргія Победоносця» [7, 11-12] (хоча, як свідчить Х. Раковський, матро-си не приймали горілки вважаючи, що влада хоче їх споїти).

Ми розібрали вже багато припущень про причини пострілів по місту, але обґрунтування І. Гореліка відрізняється своєю оригінальністю: «... однажды случилась таки история. Приехала в город делегация, пробыла некоторое время и уехала на корабль. Один только матрос зашел в трактир «Юбилей» и застрял там. Делегация вернулась без него. «Потёмкин» ждал полчаса, ждал час и выполнил угрозу: дал по городу боевой выстрел и снёс верхний этаж одного дома на Нежинс-кой улице. Кто знает, чем окончилась бы эта история, если бы матрос не опомнился после выстрела.

- Надо идти. Слышите, меня зовут! – заявил он распивавшей с ним чай компании и поспешно отправился в порт» [7, 9-10].

Цікаві дані повідомляє І. Горелік про К. Фельдмана. Той жив в емі-грації в Парижі та був, за словами автора, жонатий на дочці Столипіна [7, 9-10]. Також оригінальною є розповідь автора про загибель П. Ма-тюшенка. Він, переїхавши до Миколайова під чужим ім'ям, був спій-маний поліцією і незабаром відпущений, але спускаючись зі сходів поліцейської ділянки був упізнаний кондуктором, якого він випадково зустрів [7, 15]. В цілому, хоча в брошурі І. Гореліка дуже багато явно легендарної та недостовірної інформації, вона є дуже важливою для нас тому, що відображує, з одного боку, ту міфологію, що склалася серед представників команди «Потьомкіна» в еміграції, а з другої,

міфологію звичайних обивателів, які отримували інформацію про «Потьомкін» з переказів та бульварної преси.

Розвиток міфу або Радянська «епопея» панцерника. Звернемося до радянської літератури, присвяченої «Потьомкіну». Нас в першу чергу буде цікавити література 1920-х рр., того часу, коли ще не склався культ особистості Сталіна, і автори могли вільно висловлювати свою думку, не замінюючи її усталеними в «Короткому курсі історії ВКП(б)» вказівками. Нагадаємо читачу, що в грудні 1925 р. відбувся випуск на екрани кінообразу «Потьомкіна» з його епічними сценами розстрілу натовпу на Потьомкінських сходах та накривання матросів брезентом. Література 1920-х рр., яку ми маємо на меті розглянути, здебільшого написана раніше виходу фільму, і тому містить, як багато нових даних про події на «Потьомкіні», так і багато нових міфів, зв'язаних к керівною роллю комуністичної партії в повстанні, далеко не в усьому повторюючи знамениті стереотипи фільму Ейзенштейна.

В 1924 р. вийшов один з найфундаментальніших збірників документів, присвячених повстанню на панцернику [3]. Вже прочитавши вступну сторінку цього видання можна знайти характерну рису, що відрізняє його від всієї дореволюційної літератури: стверджується, що повстання на «Потьомкіні» було першим з тих, в яких активну участь взяли ліві партії (ще не стверджується про виключну роль більшовиків) [3, 1]. В передмові редактора видання відомого революціонера та історика Володимира Невського за даними листівок та преси характеризується ситуація в Одесі з травня по червень 1905 р.. Основну частину книги складають спомины К. Фельдмана (1881 – 1967), який у формі студента опинився на борту судна з завданням від меншовицької партії міста Одеси. За цими споминами, під час бунту було віддано наказ не просто принести брезент, а саме *накрити* їм матросів [3, 53-54], і, таким чином, ми можемо побачити, що еволюція образу брезенту досягла, через брошуру І. Горелика як проміжну стадію, своєї кінцевої мети: брезент вже не грає ролі просто символу, він безпосередньо пов'язаний з діями, підкреслюючи жорстокість офіцерів та невідворотність розстрілу. Тут треба додати цікавий факт: К. Фельдман знявся в ролі самого себе (тобто революційного агітатора) у стрічці С. Ейзенштейна [4, 64, прим.14]. Тому залишається невідомим, чи спала на думку ідея з накриванням матросів брезентом самому режисеру, чи йому допоміг колишній агітатор та учасник повстання. Доречі, на користь того, що К. Фельдман дійсно допомагав С. Ейзенштейну свідчить ще один епізод зі споминів першого: опис мертвого робі-

тника що його К. Фельдман і товариші знайшли на тих самих сходах, де потім режисер зняв свою знамениту сцену розстрілу [3, 80]. Можливо, крім споминів самого С. Ейзенштейна про розстріли в Ризі, на його рішення включити до фільму епізод розстрілу мирного натовпу вплинули також спомини цього колишнього меншовицького агітатора.

А взагалі К. Фельдман здається нам одним з найбільш здібних міфологізаторів повстання на «Потьомкіні». Так, в перевиданні своїх мемуарів, що вийшло в 1955 р. [32] він суттєво доповнив передсмертний діалог команди з Вакуленчуком. Головний герой повстання питає вже не про долю свого ворога, Гіляровського, ні, тепер його цікавить, чи перемогло повстання на судні. Дізнавшись, що на судні панує воля, він «посмотрел на товарищей. Хотел что-то сказать, но у него не хватило сил. Повернул голову к стене. Матюшенко бросился к иллюминатору, отдернул шелковую занавеску. Вместе с ветром в каюту ворвались лучи заходящего солнца. Вакуленчук увидел синевато-багровые волны...» [32, 41]. Пафосу К. Фельдмана міг би позаздрити й О. Коваленко, а факти колишній агітатор так майстерно вписував у вже готові концепції, що вони здавалися більш живими, ніж сама реальність. Так, К. Фельдман, зображуючи діалог команди з делегатом від партії есерів, показав її дивну політичну обізнаність: делегат був облаяний і вигнаний з панцерника за те, що він представник «дрібнобуржуазної партії». Цікаво, що описаний діалог має під собою реальну основу: представник есерів був дійсно вигнаний з «Потьомкіна», скоріше за все, тому, що прибув пізніше за інших делегатів та попав під «гарячу руку» роздратованих матросів. Однак К.Фельдман, майстерно переписуючи минуле, надав цьому діалогу політичного сенсу.

Повертаючись до споминів 1924 р., треба відзначити, що їх сильною стороною є яскраве вираження національного компоненту повстання (автор був євреєм, а тому міг краще бачити всі ті національні протиріччя, що їх мала Російська імперія наприкінці свого існування). Так, він свідчить, що група матросів під керівництвом офіцера Алексєєва була налаштована «патріотично», тобто виступала за очищення судна від жидівських агітаторів [3, 115] (хоча царський уряд завжди говорив про «жидівських агітаторів» у множині, в реальності колега К. Фельдмана А. Бржезовський, судячи з фамілії був поляком). Але найбільш цікавою з точки зору демонстрації національних протиріч «в'язниці

народов» є друга частина споминів, що описує втечу К. Фельдмана з в'язниці, але її аналіз виходить за рамки нашого дослідження.

В тому ж виданні 1924 р. був опублікований уривок зі споминів І. Єгорова (під псевдонімом К. Орлова), що суттєво доповнює міфологію К. Фельдмана. К. Орлов повідомляє нам, що повстання на «Потьомкіні» розпочалося раніше запланованого Централкою тільки внаслідок того, що анархісти й есери не бажали чекати загального повстання на флоті [3, 321]. Та й взагалі в «Потьомкіна» були плани не більше, не менше, як залишити замість себе в Одесі «Георгія Победоносця», що мав вести артилерійський обстріл міста, а самому обійти всі порти Чорного моря, підняти там повстання і повести війну проти царського уряду [3, 325]. Тут ми бачимо остаточне оформлення ще одного міфу: від туманних планів по захопленню Одеси спочатку до спільної боротьби разом з робітничими та селянами, а потім і до операції по захопленню всього Чорноморського узбережжя.

В цьому ж збірнику документів можна ознайомитися і з міфологією, що продукувалася в офіційних колах Російської імперії та була направлена не применшення революційного значення повстання на «Потьомкіні». Так, матрос Кузьма Перелигін, що незабаром після закінчення повстання повернувся до імперії, головним винуватцем всіх подій називає П. Матюшенко – він вбив більшість офіцерів, підбурював матросів до бунту, встановив на судні тиранію [3, 236]. Також цей матрос звинувачує у розгортанні повстання євреїв, що опинилися на судні та почали агітувати проти царя [3, 240]. Тут ми маємо цілковиту узгодженість свідчень К. Фельдмана про антисемітизм деяких з членів команди та позицією К. Перелигіна, для якого будь-який агітатор був євреєм, що розбещував загалом вірну царю команду. Але, з іншого боку, для К. Перелигіна, незважаючи на таку свою контрреволюційну позицію, повстання на «Потьомкіні» теж було «ужасной и потрясающей картиной» [3, 235], що не могла залишити байдужим. Доповнюють дані К. Перелигіна офіцер Шульц, який свідчить про те, що Алексєєв, якого обрали капітаном, дав слово допомогти офіцерам залишитися живими, а самому вести підривну роботу на судні [3, 263]. А після прочитання доповіді царського шпигуна Меласа стає зрозумілим, що з «Потьомкіна», користуючись відрядженнями на берег, дійсно втекло кілька матросів [3, 270], що може пояснюватися, як тяжкою роботою і відсутністю нормального харчування на судні, так і особистою жорстокістю П. Матюшенко, який у розпалі емоцій міг погрожувати матросам і смертю. Всі ці дані свідчать про існування на

«Потьомкіні» реальної опозиції, яка мала свій погляд на повстання та не сприймала нову владу на кораблі на чолі з П. Матюшенко та агітаторами, що прибули з Одеси.

Серед інших авторів, що опублікували свої спомини в середині 1920-х рр., слід відмітити С. Денисенко [8]. Він говорить, що керівництво всім повстанням, у зв'язку з виходом «Потьомкіна» у відкрите море перейшло на броненосець, і саме він тепер повинен був стояти на чолі революції. Тут ми бачимо завершення еволюції ще одного міфу: якщо спочатку автори споминів стверджували, що «Потьомкін» являв собою загрозу для планів Централки і повстання на ньому стало цілковитою несподіванкою, то тепер вже підкреслювалася провідна роль потьомкінців в організації повстання. І. Євстигнєєв в своїх споминах про початок повстання докладно зупиняється на атмосфері, що панувала на флоті, загострює увагу на проблемі харчування. Він вважає, що проблеми з харчуванням були викликані спекою і небажанням капітана та судового доктора йти на компроміс з командою. Його спомини – це приклад співчуття до офіцерів простого матроса, для якого «класовий підхід» ще не стоїть на першому місці, а тому офіцери у споминах І. Євстигнєєва навіть жалкують, що не можуть приєднатися до матросів та по-братерськи прощаються з ними [9, 44]. Інтерес також представляє збірник, присвячений революційному руху в Одесі та на Одещині [1]. Він, крім іншого, містить спомини відомого теоретика партії Є. Ярославського про його сприйняття ситуації в Одесі під час приходу «Потьомкіна». Але найбільший інтерес представляють документи про пожар в Одеському порту (15-16 червня). Вони свідчать як про те, що кількість жертв внаслідок пострілів у натовп була достатньо значною, так і про те, що деякі царські офіцери співчували натовпу та закликали своїх солдатів припинити стрілянину. Ці документи, на нашу думку, є свідченням плюралізму думок, який ще існував у 1920-х рр. і все ще чекають на свого серйозного дослідника.

Звернемося тепер до спеціальних історичних досліджень, що були написані не учасниками повстання, а професійними істориками. Серед них нашу увагу насамперед привертає коротенька брошура професійного революціонера, голови Кримського союзу РСДРП, І. Генкіна [5]. Автор практично не додає нічого нового до вже відомих фактів, але нас насамперед цікавлять його критичні судження, хоча б через те, що потім протягом майже шістдесяти років вони будуть відсутні в історіографії. Так, він піддає критиці спомини К. Фельдмана,

вважаючи, що той сильно перебільшив підтримку повстання серед одеського гарнізону, з однією сторони, а з іншої, зобразив доктора Голенка, головного винуватця переходу «Георгія Победоносця» на бік уряду, в якості якогось «необычайно хитрого и демоничного провокатора» [5, 29]. З огляду на ці обставини І. Генкин вважає, що повстання на «Потьомкіні» не було приречено на поразку з самого початку, вважає, що все залежало від конкретних обставин та людей [5, 74]. Цікаве також судження І. Генкина про перебільшення свідомості матросів. Так, один з партійних робітників, за його словами, зараховував матросів до соціал-демократів, якщо вони просто лаяли уряд. З огляду на це стає зрозумілим, як вийшло, що в своїх споминах К. Фельдман розповідає, про 300 соціал-демократів на панцернику [3, 88] (це в той час, коли ще Х. Раковський говорить про 70 співчуваючих) – він просто прийняв бажане за дійсне, не вдаючись до глибокого аналізу, до якої партії належали матроси і чи належали до партії взагалі.

А.Герасимов в своєму дослідженні панцерника «Потьомкіна» використовує архівні документи, завдяки яким йому вдається реконструювати суд над потьомкінцями та стверджувати, що у вироку відсутні згадки про брезент, яким повинні були накрити матросів [6, 24]. Завдяки цій інформації ми можемо побачити, що царський уряд також трудився над власною міфологією повстання на панцернику, виключаючи відтіля згадки про брезент, присутність якого в історії могла стати доказом того, що бунт спровокували саме офіцер І.Гіляровський та капітан Є.Голіков. Головну причину поразки повстання А.Герасимов бачить в тому, що соціал-демократи не змогли опанувати матроські маси, а також через тактику меншовиків до замирення [6, 12]. Автор плутається у спробі розібратися з причинами обстрілу Одеси: так, з одного боку, він говорить, що бомбардування було викликано промовою Матюшенка, який закликав помститися за розстріл в Одеському порту, а з іншого, що обстріл був викликаний стріляниною в делегатів від «Потьомкіна», що перебували на похороні Г.Вакуленчука [6, 44-45]. Ця плутанина, на нашу думку, відображує протиріччя у самих споминах, в яких ці точки зору співіснують. Недоліком автора дослідження є те, що він, не намагаючись розібратися в першоджерелах просто переніс в своє дослідження обидві точки зору на обстріл Одеси. Насамкінець А.Герасимов є ще одним автором, який надає нам цікаву інформацію про життя К. Фельдмана. Той, зазначається в нашому дослідженні, був причетний до палкої антибільшовицької агіта-

ції в середині 1917 р [6, 88, прим.1]. Якщо зіставити це з даними, що нам повідомляє в своїй брошурі І.Горелик, то ми отримаємо досить таки цікавий образ одного з головних героїв «Потьомкіна», що був жонатий на дочці П.Столипіна, займався під час революції антибільшовицькою пропагандою, а потім брав активну участь у створенні, як кінематографічного, так і книжного міфу про «Потьомкін».

Найбільш фундаментальним дослідником повстання на «Потьомкіні» у 1920-х рр. був А.Платонов. Він провів роботу, направлену на виявлення нових матеріалів про повстання в центральних архівах, в результаті чого зміг виявити низку нових фактів: наприклад, він наводить вельми цікавий лист одного з партійних робітників, котрий, перебуваючи у розпачі внаслідок поразки повстання на «Потьомкіні», посилає всю Одесу разом з її незграбними робітниками та агітаторами до дідька [25, 60]. Також він наводить інформацію про те, що на багатьох судах Чорноморського флоту погані щі використовувалися як привід для повстання [25, 14] – тобто в ситуації на «Потьомкіні» не було нічого екстраординарного, тому автор схиляється до думки, що команда панцерника навмисно надала повстанню такий розмах. Цікавим і новим є також описання переслідування «Потьомкіна» міноносом «Стрімкий», команда якого цілком складалася з офіцерів [25, 111-122]. В книзі наведено лист Кирила (А.Бржезовського) про те, чому на «Потьомкіні» не прийняли делегатів від партії есерів: цей лист перегукується з наведеним вище описом вигнання есерів з «Потьомкіна» К.Фельдмана. Однак в ньому практично відсутня міфологія – в документі просто пояснюється, що есерівська пропаганда була менш розповсюдженою, а тому їх не прийняли на судно [18, 39]. На нашу думку, все було ще простіше: матроси, побачивши, що на судні забагато агітаторів, вигнали більшість з них, залишивши тільки трьох; тому есерівська делегація, яка прибула пізніше, не була допущена на панцерник. Взагалі автор намагається дати огляд подій з позицій різних таборів – він докладно зупиняється на агітації есерів і меншовиків, намагається дати цілісну картину реакції уряду на повстання. Однак і А.Платонов не уникає плутанини: так, він наводить архівну записку, яка говорить, що на «Потьомкіні» все було готово для повстання, а з іншого боку, пише, що на панцернику чекали повстання на флоті [25, 43-44]. Ми вже говорили, що така плутанина в дослідженнях 1920-х рр. обумовлена плутаниною в самих джерелах. І насамкінець А.Платонов наводить цікаву карту Одеси [25, 63]: на ній позначені місця, куди влучили снаряди; переглядаючи її стає зрозумілим, що

однією з цілей «Потьомкіна» міг бути Оперний театр, а іншою Соборна площа.

Свій власний погляд на події навколо повстання на «Потьомкіні», починає формуватися і в Україні. У розпалі була компанія по українізації, тому не дивним виявляється видання книжки І.Жукова «Пароплав Потьомкін» українською мовою [10]. В книзі передруковано частину споминів П.Матюшенка, що він їх написав у листі до Кримського союзу РСДРП. З іншого цікава позиція І.Жукова по питанню про розбіжності між більшовиками та меншовиками. І.Жуков вважає ці суперечки «високими справами», які не бралися до уваги матросами; важливішими, на його думку, були реальні дії, зроблені на користь революції [10, 4]. Доречі, вже в двадцяті роки ця позиція про вторинність розбіжностей між більшовиками та меншовиками стала неприйнятною для керівництва СРСР і була піддана критиці в книзі А.Герасимова [6, 10].

Перебуваючи в еміграції, відомий письменник І.Багрянний також намагався створити українську версію «потьомкінського міфу». Прочитавши в якійсь із мемуарних праць, що знаменита фраза: «Та доки ж ми будемо рабами!» була сказана Г.Вакуленчуком (чи П.Матюшенком за іншою версією) українською, він вирішує написати про потьомкінців як про продовжувачів традицій Самійла Кішки та козацького Запоріжжя, але, нажаль, цей проект не був реалізований [13, 22].

Перейдемо тепер до стислої характеристики літератури, що була видана до 50-ої річниці повстання на панцернику. І. Личов у своїх споминах дає не тільки картину подій на панцернику, а й розповідає про свої пригоди в Румунії, Канаді та Сполучених Штатах [17]. Хоча книга й закріплює стереотипи, що склалися навколо повстання в Радянську добу (зрадницька тактика меншовиків, відсутність більшовицького керівництва на судні, узгодження реальних дій потьомкінців з вказівками В.Леніна), однак автор – в найкращих традиціях мемуарів К.Фельдмана – багато уваги присвячує пригніченню національних меншин. Він висвітлює, в якому положенні опинилися україномовні моряки, що їх царські офіцери вважали за неповноцінних людей внаслідок того, вони не розуміли російської [17, 34-35]. Також цікаво автор зображує своє життя в Румунії після закінчення одинадцятиденної епопеї «Потьомкіна». Хоча життя в Румунії для потьомкінців було сповнено лиха, однак вони знаходили можливість проводити акції протесту, об'єднувалися в комуни, допомагали один одному. І

тільки після Селянського повстання 1907 р. більшість з матросів панцерника було заарештовано, і Личов був вимушений поїхати з країни. Його нариси з життя потьомкінців у США та Канаді також мають значний інтерес: він показує несправедливість «американського» способу життя, нерозвиненість профспілкового руху в цій країні. Але найбільш цікавим для нас є наступне повідомлення І.Личова: розповідаючи про повернення з еміграції до Росії, він змальовує зіткнення, які мали місце між більшовиками та меншовиками, говорячи, що вони не могли навіть уявити собі рівень конфронтації між цими двома партіями в Росії [17, 132]. І.Личов, напевно зовсім не бажаючи цього, власноруч спростовує міф про зрадництво меншовиків під час Першої революції: суперечки між так званою меншістю та більшістю не були значними в 1905 р.; не були вони серйозними й серед соціал-демократів, що перебували в еміграції. І тільки в 1917 р. боротьба між двома партіями загострилася, але після перемоги більшовиків корені ворожнечі, що була очевидна для сучасників 1917 р. стали шукати раніше, переносючи їх і на події на «Потьомкіні». Кілька разів в періодичній пресі публікувалися також замітки І.Личова, які у скороченому вигляді були покликані продемонструвати сутність повстання на панцернику. Наведемо з них одне місце, яке, на нашу думку, добре характеризує основні риси радянського нарративу про «Потьомкін»: редукацію (спрощення) розповіді та деіндивідуалізацію (уникнення особистої відповідальності): «Матросы быстро разобрали ружья, убежали на ют, где толпились офицеры. Первые пули прошли Гиляровского, затем – Неупокоева. Нашли спрятавшегося Голикова – прикончили. Расстреляли и других наиболее ненавистных офицеров» [2, 20].

Практично нічого нового до вже відомої картини не додають інші спомины, що виходили в цей час [27; 23]. Навіть М.П. Рижий, котрий, за свідченням Х.Раковського, під час потьомкінської епопеї вів щоденник [13, 4], не повідомляє нічого нового в своїх споминах, обмежуючись добре відомими фразами та стереотипами. Ба більше, численні коментарії, що розміщені після споминів, багато додають до не завжди чіткої картини, що її малюють ветерани, виправляють їх численні помилки. Мабуть єдиною новою деталлю споминів стала розповідь про перебування в Румунії, але й тут багато чого залишається підправленим: наприклад, з ідеологічних причин нема жодного слова про Х.Раковського, який зустрів потьомкінців в Румунії та багато в чому допомагав їм. Що й говорити, з одного боку, з часу повстання на

панцернику минуло вже п'ятдесят років і пам'ять потьомкінців вже не тримала всіх деталей повстання, а з іншого боку, повстання вже було міцно вписано в офіційну міфологію і додати щось до неї було важко.

Автор передмови до «Революційного руху в Чорноморському флоті» Є.І.Співаковський був першим, хто зробив спробу проаналізувати історіографію, присвячену повстанню на панцернику. Дослідження Є.І.Співаковського заслуговує на увагу хоча б кількістю проаналізованих праць, не зважаючи на те, що в душі всієї радянської науки він бачить в тих працях, які не вкладалися в офіційну ідеологію, негативні риси. Також робота дослідника відзначається цікавою публікацією звітів коменданта порту Констанци Н.Негрі, в яких останній з'являється перед нами як дуже дотепна людина. Ось, наприклад, що він пише про «освячення» царським священиком панцерника після його здачі в Румунії: «После поднятия русского флага на борт поднялся адмирал Писаревский и священник; последний мне сказал, что он совершит службу для изгнания злых духов (он имел такой красный нос, что было очевидно, что в его носу было зборище многих из этих духов)» [27, 25]. Коротку розвідку присвятив повстанню на «Потьомкіні» також С.Ф.Найда [23, 21-81]. Але його робота – це не спроба об'єктивного аналізу повстання, а скоріш, спроба показати, як недосвідченість потьомкінців, відсутність серед них справжнього більшовицького керівництва та проникнення в одеський комітет меншовиків призвели до поразки повстання. Всю суть дослідження С.Ф.Найди можна передати словами кочегара І.Т.Чубука, який розповідав наступним поколінням: «Эх, кабы Ленин в ту пору оказался на «Потёмкине», он сумел бы всколыхнуть революцию по-другому» [16, 168].

Кілька слів треба сказати і про дослідження подій на «Потьомкіні» в Одесі. Ще в 1939 р. Ю.Л.Портний опублікував свою розвідку, в якій на основі знайдених архівних документів описав повстання на пароплаві «Імператор Микола II», яке було спричинено чутками про бунт на панцернику [26]. Я.М.Шнерштейн змальовує події в Одеському порту під час приходу туди «Потьомкіна» [34]. Використовуючи періодичну пресу того часу та матеріали партархіву автору вдається реконструювати настрої робітників та пересічних громадян, які в ті дні побували у порту. Хоча розвідка витримана в суворо-офіційних тонах та «прикрашена» цитатами з Леніна, вона вносить багато нового в аналіз ситуації в Одесі перед та під час приходу туди «Потьомкіна».

До сімдесятої річниці побачили світ дві популярні роботи, присвячені повстанню на панцернику. Перша з них належить М.Столяренко [29] і практично цілком повторює вже сталі погляди радянської історіографії. Автор робить акцент на пропагандистську роботу більшовиків, пояснює невдачу повстання шкідницькими діями меншовиків та відсутністю справжнього революційного командування, хоча й не робить при цьому «козла відпущення» з Матюшенка. Одним з плюсів цієї роботи є те, що автор спирається, як на радянські, так і на дореволюційні джерела, надає, хай і невеличку, інформацію про О.Коваленка. Це вже можна вважати поступом, хоча б тому, що роботи 1950-х рр. обходили останнього цілковитою мовчанкою. Інша робота, присвячена повстанню, належить С.Томілову [30]. В багатьох відношеннях вона вигідно відрізняється від охарактеризованої вище роботи: автор приділяє більше уваги невідомим раніше фактам (докладно змальована побудова панцерника в Миколаївському елінгу [30, 8-19], деякі моменти повстання автор описує з точністю до хвилин, хоча й не вказує, на які джерела спирався). Ще однією значною чеснотою дослідження є більш-менш об'єктивна характеристика Д.Алексєєва, використання нових архівних документів (автору, наприклад, пощастило натрапити на документ, в якому один з царських чиновників заздалегідь намагається знайти катів для страти потьомкінців [30, 76]), жива та образна мова, яка робить читача ніби співучасником подій. Наприкінці книги автор надає стислу характеристику основних музеїв, де розташовуються документи по повстанню та пам'яток, що в них знаходяться. Таким чином, ядро подій на «Потьомкіні» ніби відійшло на другий план, і дослідники звернулися до аналізу вторинних сюжетів так чи інакше пов'язаних з повстанням.

Початком нового етапу дослідження повстання стала монографія Р.Мельникова [30]. Автор перший чітко вказав, за що був відповідальний кожен з членів революційного комітету, яку роль виконував на судні [20, 144-190]. Книга також відрізняється від попередніх робіт обізнаністю автора з технічними характеристиками, як панцерника, так і інших судів Чорноморського флоту, так він відзначає, що потьомкінці не змогли б використати в повній мірі знайдений ними в Феодосії антрацит тому, що він не зовсім підходив для котлів панцерника [20, 144-190]. В дослідженні зроблені перші спроби деміфологізації подій: автор визнає, що під час повстання були вбиті не лише офіцери, а й матроси. З іншого боку, автор приймає на віру те, що Алексєєв, який, за свідченням О.Коваленка під час «німого бою» про-

лежав непритомним [15, 138], повернув штурвал судна, так, що вдалося уникнути зіткнення з ескадрою [20, 144-190]. Значну увагу приділяє Р.Мельников суду та контрагітації царських чиновників; ця «обробка» простих матросів була в деяких випадках доволі успішною та запобігала початку нових заворушень, - не боїться визнати автор [20, 144-190].

Ще далі йде в своїй фундаментальній монографії Б.Гаврилов [4]. Він детально аналізує історіографію повстання, не уникаючи при цьому і робіт 1920-х рр. Також автор суттєво розширив джерельну базу дослідження – він використав матеріали царського судочинства й неопубліковані спомины матросів. Своїм завданням автор ставить визначити соціальний склад учасників повстання та партійної приналежності Судової комісії [4, 11-12]. З першим завданням автор в повній мірі не впорався: він лише зазначив, що більшість учасників повстання, судячи з усього були селянами. Б.Гаврилов також вносить свій вклад в деміфологізацію подій: відзначаючи надзвичайний вплив фільму С.Ейзенштейна, він пише, що навіть учасники повстання після виходу стрічки в своїх мемуарах почали писати про накривання брезентом групи матросів [4, 7]. Разом з тим, Б.Гаврилов, маючи в своєму розпорядженні особливо багато матеріалів про повстання інколи не міг визначитися, якій з суперечливих версій довіряти. Так, існувало кілька версій загибелі Г.Вакуленчука, і автор, намагаючись синтезувати дві з них, зовсім не реалістично, на нашу думку, реконструює поведінку ватажка повстання [4, 41-42]. Ми вже зазначали, що серед свідків повстання з багатьох питань сформувалися різні погляди на події, і синтез їх подекуди веде до того, що з'являється третя точка зору, яка ще гірше перших двох. Б.Гаврилов також першим реконструює організацію влади на судні (так він наводить гіпотетичний список Судової комісії, в яку, як з'ясовується входили й контрреволюційні елементи [4, 50]), на основі багатьох мемуарних досліджень змальовує повсякденне життя матросів.

Продовжує роботу Б.Гаврилова Ю.Кардашев, праця якого значно відрізняється від першого по формі (наближаючись до популярної), але не поступається фундаментальністю [12]. Ю.Кардашев розпочав свою роботу над дослідженням повстання на «Потьомкіні» ще в 1968, коли опублікував новаторську статтю, присвячену розгляду офіційного листування уряду [11]. В монографічному дослідженні Ю.Кардашев підсумовує висновки своїх попередніх праць, а також наводить кілька цікавих фактів, що не зустрічаються в інших авторів. Так,

з'ясовується, що на судні таки був матрос, який з'їв свою порцію червивого борщу, а потім, наляканий майбутньою помстою, втік з панцерника та розповів про свої пригоди одеській владі. А шкіпер Т.Зубченко, один з тих, хто стояв в опозиції до Судової комісії, навіть відправив до рідних листа, запечатаного до пляшки: «Православные люди! Прошу сообщить моей дорогой жене и деткам, что я умираю не от врага, а от руки своего брата. Был два раза на смертельном одре, т.е. 14 июля и 16. По милости трюмного механика Коваленко, артиллерийского кондуктора Шопарева, старшего боцмана Мурзака я оставлене ещё на мучения... Дорогая Маруся, прошу, прости меня. Я умираю за Веру, Царя и Отечество. Крепко вас обнимаю предсмертною рукою. 19 июня 1905 года. Ответ не пиши, а похорони меня на севастопольском кладбище» [12, 48]. Цей лист Т.Зубченко багато в чому відкриває перед нами мислення та положення опозиції на панцернику.

Смерть міфу. Завершимо наше дослідження коротким аналізом сучасних праць, присвячених повстанню. Так, для дослідників стали доступними нові джерела інформації: наприклад, незадовго до смерті дав інтерв'ю найстаріший учасник подій на «Потьомкіні» І.Бешов [35]. Його розповідь мало що додає до картини повстання (він говорить, що бунт проти офіцерів почався з пострілу І.Гіляровського в Г.Вакуленчука. Поміж іншим, він стверджує, що І.Гіляровський був за національністю поляком, і тому так ненавидів команду), але додатковий інтерес становлять його подальші пригоди. Так, він двічі бачився з Леніним (не розуміючи тоді, що говорить з майбутнім вождем Російської революції), побував в Туреччині, Голландії, Ірландії. В останній країні він був затриманий як радянський шпигун, а після звільнення з в'язниці заснував в Ірландії мережу ресторанів. Своє небажання повернутися на батьківщину він пояснював тим, що зник жити на волі, не вважаючи вільною ту країну, яку побудував Сталін.

Разом із розпадом Радянського союзу з'явилась можливість для розробки нових версій повстання на панцернику, створення нових історичних міфів. Так, в часопису «Флот України» вийшла стаття С.Чалого [33], в якій автор стверджує, що більшість учасників повстання на «Потьомкіні» були етнічними українцями, а тому і повстання повинно було мати український характер (дослідник бачив цей характер в неорганізованості матросів, в нерозумінні, що робити з отриманою свободою). І хоча дослідник в своїй статті підняв ряд важливих питань – невивченість етнічного компоненту повстання, постатей П.Матюшенка й О.Коваленка, – залишається тільки пожалкувати, що

його дослідження практично не ґрунтується на джерелах. Автор навіть не використав мемуари О.Коваленка, з яких і справді можливо було б почерпнути велику кількість фактів про українські звички та традиції повсталих.

На іншому фланзі стоять публікації, які продовжують традицію, започатковану ще за часів Російської імперії, коли в повстанні на панцернику обвинувачувалися євреї. Тому в роботах Б.Нікольського [24] та Г.Назарова [21] велика кількість уваги присвячується К.Фельдману, представнику меншовиків на панцернику, а також єдиному єврею на судні. І хоча в публікації Б.Нікольського до ужитку вводяться нові джерела, обидві публікації відзначаються незадовільним науковим рівнем, перш за все тому, що піднімають з забуття розвінчані історичні міфи, а по-друге, тому, що спрощують картину повстання, зводячи його тільки до заколоту Бунду, до фантазії К.Фельдмана та ненависті євреїв до «процвітаючої» Російської імперії.

Незважаючи на появу великої кількості ненаукових версій щодо повстання на панцернику, в останні роки робилися спроби й глибокого аналізу подій на «Потьомкіні». Так, Є.Назарова на основі великої кількості використаних джерел говорила про плани різних верств населення Одеси встановити Південно-Російську республіку [22, 127]. Змовники при цьому планували скористатися військовою потужністю «Потьомкіна», про що в своїх мемуарах пишуть О.Виноградова та С.Орлицький. Інше масштабне дослідження написане Ю.Кадашевим [28]. Автор відмовляється від своїх власних оцінок двадцятирічної давнини, більше не пов'язуючи повстання з більшовицькою партією, публікує у розгорнутому вигляді всі свої розвідки про вплив «Потьомкіна» на уряд та ситуацію в країні. Однак найбільш важливим результатом розвідок автора є публікація анотованого списку, як команди, так і тих осіб, що через ті чи інші причини опинилися на судні [39]. Таким чином, Ю.Кардашевим було частково вирішено одне з найважливіших завдань дослідження повстання: складання списку команди, виявлення її соціального складу та розшуки інформації про подальшу долю кожного з членів екіпажу.

Отже, ми розглянули народження та смерть міфу про один з важливих епізодів Першої російської революції – повстання на панцернику «Потьомкін». Як здається, на основі критичного аналізу деяких міфів можна зробити декілька висновків про основні, ключові моменти повстання. Повстання, на нашу думку, почалося з провокації надто «ради-

кального» офіцеру І.Гіляровського, який своїм наказом винести брезент підписав собі смертний вирок. Однак на основі доступних джерел неможливо з'ясувати, чому повстання, яке почалося з доволі банальних скарг команди на поганий борщ (ми знаємо, що таким чином команда частіше за все домогалася покращення побутових умов) завершилося настільки криваво. Також залишається нез'ясованим питання про обстріл Одеси: всі версії, які представлені в історичних джерелах, мають значні недоліки. На нашу думку, рішення було прийнято під впливом не зовнішніх чинників (таких, як нарада в Оперному театрі та розстріл робітників у порту), а внутрішніх: промова П.Матюшенка настільки розпалила матросів, що вони, не вагаючись, вирішили продемонструвати владі міста військову могутність панцерника. Одною з головних причин поразки повстання була не присутність на судні представників меншовиків, які не приймали ленінської тактики (мемуари К.Фельдмана та А.Бржезовського дозволяють говорити, що вони були-таки доволі радикальними), а розпорошення команди на три ворожі табори. У кінцевому рахунку всі найважливіші рішення (обидва походи до Румунії) приймала більшість, яка не бажала йти до Севастополя і капітулювати, однак - не бажала радикальної боротьби, яка б ставила під загрозу життя більшості учасників повстання.

Також ми розглянули найхарактерніші міфи, що сформувалися навколо повстання. Одним з них був міф з брезентом, формування якого почалося ще в 1917 р. в брошурі І.Гореліка, а дістало свого логічного завершення в споминах К.Фельдмана та було закріплено знаменитою стрічкою С.Ейзенштейна. Ми побачили, що більшість сформованих навколо повстання міфів були наслідком абсолютизації якоїсь однієї сторони подій в протигагу іншим. Поява цих міфів була ніби закладена в самому характеру подій, в яких було щось недоконане, щось таке, що намагалася «підправити» фантазія учасників повстання. Окремо треба виділити ідеологічні міфи, які часто формувалися після вказівок зверху радянського керівництва, однак зустрічаються і в сучасних дослідженнях, автори яких не досить критично підходять до тенденційності того чи іншого джерела. Характерною рисою ідеологічних міфів є те, що вони замість картини реального життя, його багатогранності та суперечливості видають «правильні» промови та дії героїв, узгоджують їх з революційною програмою В.Леніна. Також треба зазначити, що малоефективним є й намагання об'єднати дві міфологі-

чні версії, синтезувати їх. Такий синтез веде лише до народження третього міфу, який є навіть курйознішим, ніж перші два.

Залишається лише додати, що «Потьомкін», на наш погляд, утворив навколо себе таку кількість міфів через те, що перед багатьма з його літописців, він з'явився в якості *романтичного образу*. Це й не дивно: один-єдиний панцерник веде боротьбу з об'єднаними силами могутньої імперії, намагається допомогти місту, що практично поставлено на коліна імперської поліції, робить спроби розгромити можновладців, що радяться в Оперному театрі. Однак реальні події досить сильно відрізнялися від ідеальних – тих, які повинні були статися, але так і залишилися в уяві учасників повстання. І тоді виник міф – «правильний» варіант подій, той, в якому «Потьомкін» повністю вкладався в свій образ романтичного судна, що веде безкомпромісну боротьбу з імперією «в'язниці народів». В цьому сенсі «Потьомкін» представляє собою один з класичних прикладів міфотворення, і подальше вивчення його саме з цієї точки зору буде цікавим, як для істориків Першої російської революції, так і для методологів науки.

Джерела та література:

1. 1905 год. Революционное движение в Одессе и Одесщине, Кн. 2. – Одесса, 1905. – С. 193 – 228.
2. Воспоминания участников восстания на броненосце «Потёмкин» // Пропагандист и агитатор. – 1955 – №10. – С. 19 – 23.
3. Восстание на броненосце "Князь Потемкин Таврический": Воспоминания, материалы и документы. – М. – Пг., 1924. – 368 с.
4. Гаврилов Б.И. В борьбе за свободу. Восстание на броненосце «Потёмкин». – М., 1987. – 224 с.
5. Генкин И. Восстание на броненосце «Потёмкин Таврический». – М.-Л., 1925. – 80 с.
6. Герасимов А. Красный броненосец. – Л., 1925. – 100 с.
7. Горелик И. Потёмкинские дни (со слов вернувшихся участников потёмкинской трагедии). – Одесса, 1917. – 15 с.
8. Денисенко С. А. Потемкинское восстание: (Воспоминания матроса - потемкинца). // Каторга и ссылка – 1925. – № 5. – С. 28 – 42.
9. Евстигнеев И. М. Начало восстания на «Потемкине»: (Из воспоминаний). // Военный вестник – 1925 – № 24. – С. 42 – 44.
10. Жуков І. Повстання на пароплаві «Потьомкін». – Л., 1924. – 14 с.
11. Кардашев Ю.П. Новые сведения о восстании на броненосце «Потёмкин» // Вопросы истории КПСС. – 1965. – №11. – С. 57-65.
12. Кардашев Ю.П. Буревестники. Революции в России и флот. – М., 1987. – С. 14 – 53.
13. Кирилл. Одиннадцать дней на «Потёмкине». – СПб., 1907. – 283 с.

14. Кирчанів М. «Працюємо! Воюємо!»: з українським словом і пам'яттю про Слобожанщину по світу // Проблеми сучасного підручника середньої та вищої школи. Збірник наукових праць. Вип. 4. – Донецьк, 2007. – С. 18 – 26.
15. Коваленко А.П. Одиннадцать дней на броненосце «Князь Потёмкин-Таврический» // Былое. – 1907. – №1. – С. 88 – 113; №2 – С. 124 – 141; №3 – С. 46–68.
16. Кони́чев К. Потёмки́нец // Дальний Восток, 1955 – №3. – С.165 – 170.
17. Лычёв И. Потёмкинцы. Воспоминания участника восстания на броненосце «Потёмкин-Таврический». – М., 1954. – 135 с.
18. Маевский Е. Массовое движение с 1904 по 1907 гг. // Общественное движение в России в начале XX века. Т.2., Ч.1– СПб., 1909. – С. 66 – 69.
19. Матюшенко А.Н. Правда о «Потёмкине» // Восстание на броненосце "Князь Потемкин Таврический": Воспоминания, материалы и документы. – М. – Пг., 1924. – С. 285 – 315.
20. Мельников Р.М. Броненосец «Потёмкин». – М., 1980. – 288 с.
21. Назаров Г. Фельдман на броненосце «Потёмкин» // Электронный ресурс [Режим доступа]: <http://www.rv.ru/content.php3?id=5758>
22. Назарова Є.П. Регіональний рух на Півдні України: спроби створення Південно-Руської республіки в 1905 р. // Наукові праці історичного факультету Запорозького національного університету, вип. XXVIII, 2010. – С. 124 – 137.
23. Найда С.Ф. Революционное движение в Черноморском флоте в годы первой русской революции. // Военные моряки в период первой русской революции 1905 – 1907. – М., 1955. – С. 21 – 81.
24. Никольский Б. Севастополь, год 1905 // Электронный ресурс [Режим доступа]: <http://www.proza.ru/2010/02/15/1292>
25. Платонов А.П. Восстание в Черноморском флоте в 1905 году в июне в Одессе и в ноябре в Севастополе. – Л., 1925. – С. 9 – 182.
26. Портной Ю.Л. К июльскому восстанию 1905 г. в Черноморском флоте. // Труды исторического факультета ОГУ, Т.1. – Одесса, 1939. – С. 59 – 64.
27. Революционное движение в Черноморском флоте в 1905 – 1907 гг. – М., 1956. – С. 7 – 112.
28. Смирнов И. Книга «Восстание. Броненосец «Потёмкин» и его команда». // Электронный ресурс [Режим доступа]: http://scepsis.ru/library/id_2483.html
29. Столяренко М.А. Непобеждённая территория революции. – М., 1975. – 126 с.
30. Томилов С.А. Броненосец «Потёмкин»: очерк. – Одесса, 1975. – 101 с.
31. Федоров А.М. Восстание матросов на броненосце «Князь Потемкин Таврический». // Календарь русской революции. – Пг., 1917. – С. 157 – 164.
32. Фельдман К.И. Броненосец «Потёмкин». Рассказ участника. – М., 1955. – 222 с.
33. Чалий С. Сто років тому сталася знаменна подія, досі належним чином не поцінована у вітчизняній історії // Електронний ресурс [Режим доступу]: http://www.fleet.sebastopol.ua/index.php?article_to_view=708
34. Шнернштейн Я.М. У истоков революционных традиций (из истории Одесского порта). // Труды ОГУ им. Мечникова, Т.144, серия исторических наук, Вып. 4, 1964. – С. 73 – 89.
35. «Myself and the Military Boat». A meeting with the only living survivor of the Potemkin // Электронный ресурс [Режим доступа]: <http://www.shostakovichinireland.com/potemkin.htm>.
- 36.

**Mutiny on the battleship “Potemkin” in the historiography:
romantic image as the source for mythology**

Considering article is dedicated to analysis of the narrative and scientific literature about mutiny on the ironclad «Potemkin» (14-th – 25-th of June, 1905). Using various kind of narrative sources author taking up birth, development and death of the myths concerned with this event.

Keywords: mutiny, ironclad (battleship) «Potemkin», myth, historiography, image.

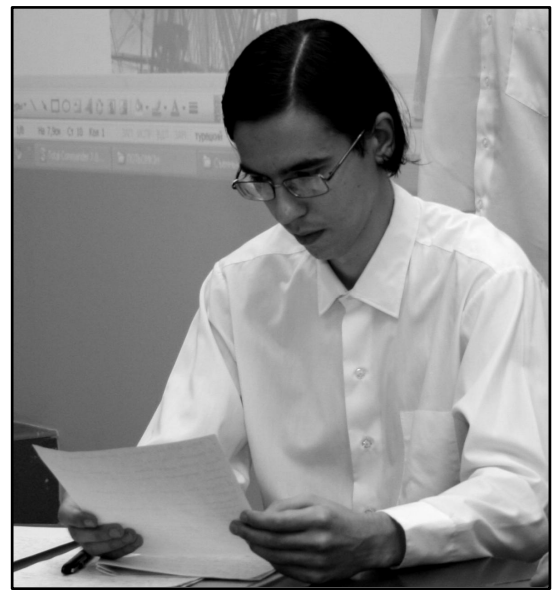

МАТЕРІАЛИ ДО ВИВЧЕННЯ ПОВСТАННЯ НА ПАНЦЕРНИКУ «КНЯЗЬ ПОТЬОМКІН ТАВРІЙСЬКИЙ» У ФОНДАХ ОДЕСЬКОГО ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

У статті розглядаються мемуари та інші документи особистого походження, які висвітлюють події на панцернику «князь Потьомкін Таврійський» у 1905 р. і зберігаються у фондах Одеського історико-краєзнавчого музею.

Ключові слова: панцерник «Князь Потьомкін Таврійський», 1905 р., революція, більшовики, спомини, Одеса, Румунія.

*Оглянешься - а вокруг враги;
Руки протянешь - и нет друзей;
Но если он скажет: "Солги",- солги.
Но если он скажет: "Убей",- убей.*
Эдуард Багрицкий, 1929 г.

Події на панцернику «князь Потьомкін Таврійський» є одним із концептуальних міфів радянського революційного пантеону. «Непереможена територія революції», за словами самого лідера РСДРП(б) В. Ульянова (Леніна), втратила привабливість для широкого загалу, але як історичний феномен продовжує привертати увагу дослідників і краєзнавців [6]. У своїй відозві на події навколо повсталого панцерника Ленін двічі підкреслює важливість саме «громадянської війни» для революції, в якій повстання мало бути сигналом саме того, що настав фінальний акорд протиборства класів. Саме проти самодержавства виступив її оплот – армія та флот. Заклики лідера соціал-демократичної партії більше нагадують політичний памфлет, з викладом програми партії, але на довгий час саме цитовані вище слова стали хрестоматійними і безапеляційними для характеристики результатів і змісту виступу на панцернику. Ситуативні висновки, заклики і наміри В. Леніна видавалися за останнє слово у визначенні багатьох подій в історії, в тому числі і під час «першої російської революції» 1905-1907 рр. Темпоралізація (осучаснення фрагментів досвіду, які ми називаємо феноменами) утопії соціальної рівності досягла в працях Леніна апогею. Однак, як слушно відмічає видатний німецький теоретик історичної науки Р.

Козеллек утопія завжди приходиться до терору («терору доброчесності»)[5, 163]. Якщо ж гаслами і змістом соціальної філософії дії В. Леніна, слід за К. Марксом був конфлікт, то терор був неминучим, принаймні у реалізації цього можливого варіанту розвитку історії. Досить розлогий вступ має підвести читача до розуміння, що з плином часу, а саме у 1940-1950-ті рр., коли писалися мемуари, які аналізуються в статті, стереотипи сприйняття події повстання на панцернику «Потьомкін» завдяки механізму пропаганди і викоренення інакомислення замінили собою фактичний індивідуальний досвід акторів процесу (події). Тому надалі перспективним буде застосування історичної герменевтики для декодування прихованого змісту у текстах особистого походження, пов'язаних з подіями на панцернику «Князь Потьомкін Таврійський».

Історіографічний екскурс був би занадто розлогим, однак слід наголосити, що великий внесок у дослідженні цієї сторінки історії внесли такі дослідники, як Мельников Р. М., Столяренко М. А., Томілов С. А. Окремо слід підкреслити праці Ю. П. Кардашева, остання з яких побачила світ у 2008 р.

Виходячи з професійних інтересів і доступних джерел автор окреслює мету даної статті, як висвітлення джерелознавчого і загальноісторичного потенціалу документів особистого і офіційного походження очевидців подій 1905 р. на панцернику «князь Потьомкін Таврійський».

Історико-краєзнавчий музей м. Одеси, окрім експозиції, яка присвячена подіям 1905 р. на військовому кораблі та в самому місті, має цілу низку важливих, раніше неопублікованих (або опублікованих в іншій редакції) споминів, деякі приклади епістолярної спадщини, певну кількість документів офіційного походження, ілюстративні матеріали, як загального так і особистого ґатунку.

Формат статті не дозволяє нам звернутися до розлогого цитування і зображення широкого історичного тла подій 1905 р., а тому у фокусі уваги будуть незначні деталі, відмінні і схожі риси однотипних документів.

Спомини машиніста броненосця А.Ф. Царьова (1883 – 1970) машинописним текстом на 8 аркушах з двома аркушами автобіографічних фактів виконаних від руки є вельми цікавими для дослідника [4]. Написані у 1951 р. вони є ідеологічно «вірними»: на першій сторінці є посилання на Леніна, який характеризує революційну ситуацію 1905

р., автор також простежує керівну роль більшовиків в організації виступу на панцернику. Автор викладає офіційну точку зору на виступ: керівництво «севастопольської централки» вирішило визначити строки повстання саме на літні маневри Чорноморського флоту, матроси, які купували провізію в Одесі стали свідками розстрілу робітників, і після цього «у екіпажа панцерника ще більше піднявся настрій на користь революції» [4, 1-2].

За відмову споживати погане м'ясо було арештовано 32 чоловіки, у тому числі і сам А.Ф. Царьов. Помічник командира корабля Гіляровський наказав начальнику, старшині караулу Г. Вакуленчуку, розстріляти матросів. Відмовившись виконувати цей наказ Вакуленчук був вбитий офіцером, після чого почалася «ліквідація частини офіцерства» [4, 3]. Далі А.Ф. Царьов описує процес підготовки і походу корабля до Одеси; стисло торкається слабкості більшовиків і агітації меншовиків. Невдачу з трьома пострілами, які мали досягти своєї цілі у скупченні військ він пояснює зрадою старшого наводчика Вадермеєра. В цілому дані спомины являють собою типовий приклад продукування радянського міфу революційного панцерника «Потьомкіна». Виклад тексту є конспективним з постійною апеляцією до авторитету (праці Леніна), актуалізація схеми у кінці (революційне минуле, традиції якого живуть у сьогоденні автора) – все це не дає нам змогу занести ці спомины до тих матеріалів, що проливають нове світло для деміфологізації подій на панцернику «Князь Потьомкін Таврійський». Але як типовий пам'ятник нашарування певних ідеологічних штампів, цей доробок заслуговує на увагу дослідників. Цінними є і автобіографічні довідки, які уміщені після спогадів.

Спомины Н.П. Рижего (1879 – 1965), мінного машиніста панцерника «Князь Потьомкін Таврійський» написані ним у 1955 р. Вони майже однакові за об'ємом (7 аркушів) з попередніми [2]. Н.П. Рижий починає свою розповідь з того, що характеризує ситуацію на морському флоті як виключно важку, підкреслює знущання офіцерів над матросами. Якщо офіцерів матроси називали не інакше як «драконами і гадами», то і серед матросів не було єдності [2, 1]. Н.П. Рижий характеризуючи групу матросів, які хотіли вислужитися; ототожнює їх з куркулями (так буквально у тексті – *авт.*), називає їх жлобами». Він підкреслює наявність на панцернику ще й «працівників з Миколаєва та Севастополя», які лагодили корабель вже на ходу. Надалі матрос розлого описує непрофесійність капітана першого рангу Є.М. Голікова (1854 – 1905).

Як виявляється «передові матроси» вже навесні 1905 р. зрозуміли необхідність збройного виступу проти царату, і саме новітній панцерник «Потьомкін» мав стати флагманом повставших. Однак він підкреслює, що, не зважаючи на існуючий план повстання і рішучість матросів, повстання на панцернику було випадковим і викликано було порченим м'ясом, яке знову фігурує, як ключовий фактор який призвів до вибуху невдоволення. Хоча сам Рижий відмічає, що обід виготовлений з черв'яками на кораблях Чорноморського флоту було явищем не рідким і проходило без наслідків [2, 5]. В цьому споміні також фігурує погроза Є.М. Голікова вішати бунтівників, а лакмусовим папірцем для переходу масового несвідомого (ненависті) до конкретних дій виступає як раз наказ принести брезент, який асоціювався у потьомкінців з розстрілом [2, 5]. Потім мінно-машинний квартирмейстер 1-ї статті А.М. Матюшенко (1879 – 1907) сам крикнув, що треба вішати Голікова на реї. У галасі лише 2-3 офіцера (з 27!) намагалися навести порядок і були вбиті. Частина, як офіцерів, так і матросів полишила корабель, так як для них виступ був «повною несподіванкою», по ним стріляли, були вбиті, але «не відомо, хто і скільки» [2, 6]. Описом вбивства капітана і лікаря завершується авторський текст. Цікавим виявляється одкровення Н.П. Рижего, що «революціонерів, які були готові всі революційні крайнощі було чоловік 70» [2, 7]. Автор надає досить неоднорідний матеріал, який виглядає цікавішим, ніж спомини Царьова зважаючи на більшу персоніфікованість, та окремі фактичні деталі, однак, автор не веде свою розповідь далі розправи з офіцерами, тому текст виглядає штучно скороченим. Окрім того ці «спомини» мають великий масив пізніших нашарувань: так історія з брезентом сягає коренями у часи зйомки фільму С. Ейзенштейном, і нічого близького з істиною не має.

Цікавим документом виявляється написані Н.П. Рижим спомини про роки проведені ним у Румунії [3]. 19 сторінок малого формату з рукописним текстом проливають світло на деякі сторінки з життя потьомкінців у еміграції. Так, зійшовши на узбережжя, моряки в першу чергу поділили судову касу і отримали по 80 франків на особу [3, 1]. На ці гроші було куплено цивільний одяг, а також, за словами Рижего, можна було «протриматися до получки» (!). Рижий коротко розповідає про роль потьомкінців в утворенні профспілок у Румунії, зв'язках з іншими революціонерами, у тому числі з З. Арборе-Раллі (1848 – 1933) [3, 3-19].

Матеріал, який називається «Прошло 50 лет со дня высадки потёмкинцев в Румынии» [7], написаний Н. Петровичем має риси конспективного викладу подій з акцентом на пам'ять І.А. Личова, учасника події на панцернику, члена судового комітету (1881 – 1972). Основну увагу автор приділяє подіям які відбулися вже після висадки потьомкінців в Констанці.

З аналізу його матеріалів ми бачимо, що моряків зустрічали гостинно, преса Румунії схвально зустріла прибуття броненосця до Румунії, і перебування близько 700 матросів на її території. Між тим, влада, намагаючись розпорошити носіїв революційних ідей, розбила їх на групи по 30-40 чоловік і відправила по містам Бирлад, Браїла, Галац, Калараш, Фокшани, Ясси, Плоєшті, Кимпіну та ін. Вже в липні 1905 р. було започатковано «Общество по оказанию помощи русским матросам», яке можна розглядати, як своєрідний орган, який повинен був допомогти матросам, які опинилися у скрутному положенні.

Основний пафос праці Н. Петровича – це продовження революційної боротьби матросами-потьомкінцями і в Румунії. Серед конкретних фактів Петрович наводить той факт, що саме потьомкінці сприяли створенню профспілки робочих-металістів, яка з представниками інших професій досягла у короткий термін чисельності 12 000 чоловік. Низка матросів прийняли участь у сільських заворушеннях 1907 р., після чого багато з них опинилися у в'язниці, і якщо для румунів покарання було обмежено 2-5 роками ув'язнення, то висилка іноземця до Російської імперії вела до суворішого покарання. Якщо було доведено приналежність до антиурядових політичних/терористичних організацій, то вирок міг бути довгостроковим засланням або навіть смертною карою.

Нарешті хочеться зосередити увагу на невеликих за об'ємом (лише 2 сторінки машинопису) споминах К.М. Добровольського, вугільника порту у 1904-1905 рр., написаних ним у 1955 р. [1]. З них ми можемо дізнатися, по-перше деякі прізвища тих вугільників, працівників порту, які допомагали повсталому панцернику, а по-друге, що за свою ініціативу і солідарність вони, а саме дев'ять чоловік, були заслані до Вологодської губернії [1, 2].

Таким чином, ми бачимо, що фонди історико-краєзнавчого музею м. Одеси мають певний масив матеріалів, у тому числі і особистого походження, які при належному аналізі з боку істориків і краєзнавців можуть пролити нове світло, якщо не на самі події (мається на увазі

площина збільшення фактологічної бази), то на усвідомлення побудови радянського міфу про «Потьомкін» і його побутування у формі споминів. Тому подальші розвідки, побудовані на основі краєзнавчих матеріалів, можуть бути перспективними.

Джерела та література:

1. *Воспоминания Добровольского К.Н.* // *Одеський історико-краєзнавчий музей* (далі – ОІКМ). – Д-729. – 2 с.
2. *Воспоминания Рыжего Н.П.* // ОІКМ. – Д-1462. – 7 с.
3. *Воспоминания Рыжего Н.П. «Потёмкинцы в Румынии»* // ОІКМ. – Д-1463. – 19 с.
4. *Воспоминания Царёва А. Ф. «Броненосец революции»* // ОІКМ. – Д-719. – 8 с. (До того ж документу додана автобіографія написана на двох аркушах від руки).
5. *Козеллек Р. Темпоралізація утопії // Часові пласти. Дослідження з теорії історії. Зі статтею Ганса-Георга Гадамера / Пер. з нім. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2006. – С. 153-173.*
6. *Ленин В.И. Революционная армия и революционное правительство. ПСС. – Т. 10. – С. 335 – 345.*
7. *Рукопись Петровича И. «Прошло 50 лет со дня высадки потёмкинцев в Румынии»* // ОІКМ. – Д-15111. – 6 с.

Stanislaw Kinka

Materials to revolt on an ironclad «Prince Potemkin Tavriyskiy» in funds of Odesa historical-regional museum.

Memories and other documents of the personal origin, which light up events on an Ironclad «Prince Potemkin Tavriyskiy» in 1905, are examined in the article, which are kept in the funds of the Odesa historical-regional museum.

Keywords: an Ironclad «Prince Potemkin Tavriyskiy», 1905, revolution, bolshevists, flashbacks, Odesa, Romania.

ДЕЩО ПРО БРОНЕНОСЕЦЬ «ПОТЬОМКІН»¹

В статті автор представляє свій погляд на події, пов'язані з панцерником «Потьомкін» в контексті епохи, аналізуючи ситуацію в Російській імперії початку ХХ ст. Автор висловлює ряд нових ідей, які радикально відрізняються від точок зору, прийнятих радянською історіографією. **Ключові слова:** панцерник «князь Потьомкін-Таврійський», революція, флот, повстання.

1. Броненосець

Чорноморський флот з'явився у складі російського імператорського флоту в кінці вісімнадцятого століття. З самого початку свого існування він вів боротьбу з Османською флотом, який охороняв Царгород (Константинополь), але вже з середини ХІХ ст. Оттоманської флот існував лише на папері, як і сама імперія.

Все змінилося навесні 1878 р., коли чотири броненосця Британського Середземноморського флоту з'явилися перед Російською армією у Сан-Стефано, що були воротами до Константинополя. Королева Вікторія ніби загрожувала царю Олександрові II: якщо він не зупинить просування своєї армії, то флот Її Величності відкриє вогонь.

У той час у Чорноморського флоту фактично не було флагманського корабля; були тільки знамениті канонерські човни, майже непридатні для дій проти англійського флоту. Слабкість Чорноморського флоту була очевидна, так само, як і переваги флоту Її Величності.

Тому в 1882 р. цар Олександр III ухвалив програму модернізації флоту, розраховану на двадцять років, відповідно до якої у складі Балтійського флоту мало з'явиться 16 броненосців, а в

¹ Переклад з англійської мови та коментарі виконано П. Майбородою, к.філол.н., доц. О. Присяжнюк та к.і.н. В. Полтораком. – ред.

Чорноморському – 8. До 1895 р. 6 з них були вже готові і базувалися в Севастополі, сьомий будувався у Миколаївських доках, і Російське морське командування розробляло план побудови восьмого.

Цим восьмим став «Князь Потьомкін-Таврійський», збудування якого зайняло досить багато часу. Офіційно його почали зводити в жовтні 1898 р. в Миколаєві, а на воду спустили два роки потому, але, коли остання частина, головна гарматна башта на кормі, була готова, календар показував 17 січня 1905. Це означає, що на його спорудження пішло шість років, і це вдвічі перевищує, наприклад, час спорудження японського броненосця «Мікаса» (побудованого в Великобританії).

На той час в Російській імперії панував хаос. Війна на Далекому Сході з Японією перетворилася на справжнє стихійне лихо, а Порт-Артур впав за два дні до спуску на воду «Потьомкіна». Незабаром після Порт-Артуру царський уряд влаштував Крижаву неділю в Петербурзі. Пізніше, у травні, сталася Цусимська битва (японці також називають її битвою в Японському морі). Через півроку після знищення Тихоокеанського флоту в Порт-Артурі та ж доля могла спіткати і Чорноморський флот.

«Потьомкін» став найновішим броненосцем в російському флоті. Але новітній ніколи не означає найсильніший. Якщо броненосець тільки надійшов до експлуатації, то потрібен час, щоб навчити команду керувати судном. Інші ж сім броненосців були вже тривалий час у морі і не потребували такої підготовки.

2. Команда

На той момент революційна організація матросів Чорноморського флоту діяла в Севастополі; вона називалася Центральним флотським комітетом, або коротко «Централкою» й була зорганізована у квітні 1904 р. За радянських часів стверджувалося, що ця організація контролювалась в першу чергу більшовицькою партією, але це було не так, тому що більшовики перебували на всіх рівнях представництва в меншості аж до другої половини 1917 р.

Особистість засновника «Централки» Івана Яхновського овіяна міфами. Радянські історики згадують про нього як про першого з більшовиків Чорноморського флоту, але ми дуже мало знаємо про те, що ж він робив. Після революції 1905 р. він їздив до Женеви зустрічатися з Леніним, але неясно, що вони обговорювали з вождем

більшовиків і яким був кінець його життя. Друга людина в «Централці» – Олександр Петров², про якого буде згадано пізніше.

Третім був Григорій Вакуленчук³, матрос «Потьомкіна». Цікаво, що більшість джерел згадує його як «матроса», не називаючи його точного звання – унтер-офіцер, тому що він почав службу на флоті в 1899 р., а в 1905 йому було двадцять вісім років.

Іншим членом «Централки» був Панас Матюшенко⁴ двадцяти шести років, який почав службу на флоті пізніше Вакуленчука, проте був вже мінним офіцером «Потьомкіна»⁵.

Таке співвідношення показує, що Вакуленчук не був таким вже вправним матросом. Радянські історики уникали сюжетів, що пов'язані зі службою П. Матюшенка, не пояснюючи, що він таки був представником офіцерських чинів. Адже тоді в їхніх очах він не міг бути лідером революційного виступу в якості представника пануючого класу.

Його опонент, віце-адмірал Григорій Чухнін⁶, головнокомандувач Чорноморського флоту виїхав з Севастополя в Петербург на раду Російського адміралтейства, яка відбулась 10 (23) травня. На його представника, віце-адмірала Олександра Крігера, були покладені обов'язки головнокомандувача.

---

² Петров Олександр Михайлович (1882 – 1905) – підняв повстання на учбовому судні «Прут»; після капітуляції судна в Севастополі був засуджений до смертної кари.

³ Вакуленчук Григорій Микитович (1877-1905) – головний фігурант повстання на «Потьомкіні» і одна з перших його жертв.

⁴ Матюшенко Панас Миколайович (1897 – 1907) – керівник Судової комісії на «Потьомкіні» та найвпливовіший матрос панцерника. Залишив спомины про повстання («Матроси Чорного моря», 1906). Повернувся до Російської імперії в 1907 р., був упізнаний та засуджений до смертної кари.

⁵ Все ж в очах сучасників, навіть тих, що ворожо ставилися до повстання, П. Матюшенко був «нижчим чином», тому дозволимо собі не погодитися з твердженням автора про те, що він був офіцером.

⁶ Чухнін Григорій Павлович (1848 – 1906), з дворян Херсонської губернії, російський військово-морський діяч, з 1903 р. віце-адмірал, командувач Чорноморським флотом з 2 квітня 1904 р. Вбитий невідомим революціонером 28 червня 1906 р. на власній дачі «Голландія».

Капітаном броненосця «Потьомкін» був Євген Голіков⁷ у віці 50 років.

На борту «Потьомкіна» було близько 720 моряків і двадцять один офіцер, серед них 12 осіб, які врятувалися з крейсера «Варяг», що був затоплений самими моряками у битві з японцями при Чемульпо (Інчхоні) у лютому 1904 р. Разом з матросами канонерського човна «Кореєць» вони повернулися додому з Далекого Сходу і перейшли на службу до Чорноморського флоту, в той час, коли була створена «Централка». Майже нічого не відомо про те, кого підтримували ці матроси: царя або повсталих.⁸

3. Повстання

12(25) червня «Потьомкін» вийшов із Севастополя і направився до Тендрівської затоки для стрілецької практики. Він прибув до середини наступного дня, але у зв'язку з хвилюванням на морі практику довелося скасувати. Капітан Голіков відправив кілька офіцерів і моряків до Одеси.

У той час Одесу захлеснуло повстання робітників. Вранці того дня в районі Пересипу між козаками, які були послані для упокорення повсталих, і протестуючими сталося зіткнення. Протестуючі почали закидати солдатів камінням, а ті відкрили вогонь у відповідь, двоє робітників загинули.

Досить дивно, що цей інцидент не зворушив тих з команди броненосця, які були в цей вечір на березі. Вони пішли на ринок, який знаходився на Грецькому майдані, і купили два сорти м'яса. Те, що було призначено для офіцерів, було низької якості. А те, що було для матросів, майже зіпсувалося. Протести матросів були припинені загрозою ув'язнення в карцер, як повідомляє офіцер Олександр Макаров. Пізніше вони відплили з міста, охопленого революцією і прибули на корабель.

Вранці наступного дня, 14 (27) червня, на броненосці «Потьомкін», не відбувалося нічого дивного. Денна робота йшла як завжди, матроси поснідали. Але те, що вони робили до обіду не знайшло відображення

---

⁷ Голіков Євген Миколайович (1854 – 1905), з дворян, капітан 1 рангу, з 6 грудня 1903 р. командир 36 флотського екіпажу і панцерника «Князь Потьомкін-Таврійський». Вбитий під час виступу на панцернику матросами.

⁸ 19 з колишніх моряків «Варягу» брали участь в повстанні на «Потьомкіні».

в жодному з джерел. Чи практикувалися вони у стрільбі в той день, як планували, або знову скасували її, як напередодні, залишається невідомим.⁹

Як би там не було, після сніданку матроси відчували щось жахливе. Незабаром вони зрозуміли, що це, – гниле м'ясо, яке було повно личинок. Те, що воно було «повно личинок» не придумано, тому що про це писалося ще в 1917 р., за вісім років до зйомок фільму, коли була видана брошура, написана І. Гореліком «Потьомкінські дні»¹⁰.

Початок повстання все ще оповите таємницею. Архівні дані свідчать про те, що команда відмовилася їсти борщ на обід, потім старший офіцер Іполит Гіляровський дізнався про обурення матросів і доповів про це капітану Голікову. Капітан викликав усіх матросів на палубу броненосця, переконуючи їх взятися за обід. Матроси відмовилися; була викликана варта і віддано наказ розстріляти деяких з незадоволених. Тоді Вакуленчук або Матюшенко почали серед матросів агітацію за те, щоб почати повстання проти офіцерів. 7 офіцерів були вбиті, включаючи Голікова і Гіляровського, інші 14 були арештовані моряками. Тільки один матрос, Вакуленчук, був застрелений і незабаром помер.¹¹

Це історія дуже близька до фільму Ейзенштейна «Броненосець Потьомкін», і в таких самих тонах описували повстання всі автори, які писали пізніше, ніж був знятий фільм. Але це всього лише міф з наступних причин.

У випуску газети «Пролетар» за 27 червня (10 липня) 1905 р. міститься одна фраза, чийм джерелом може слугувати інтерв'ю, узятє у команди «Потьомкіна»: «... матрос скаржився на їжу (борщ), офіцер наказав йому замовчати. Матрос відмовився мовчати і офіцер відразу вбив його».

Також ця газета містить відозву моряків до одеситів, написану Федором Нікішкіним, членом «Централки», що агітує розгорнути

---

⁹ Матроси готувалися до стрільби, цілячи в спеціальні щити на поверхні води. На одному з таких щитів знайшов порятунок офіцер – О.Коваленко.

¹⁰ Горелик Ілля Абрамович був відомим одеським журналістом, співробітником журналу «Руське слово». Його брошура містить, як багато цікавих фактів, так і міфи, що були розповсюджені серед потьомкінців-емігрантів.

¹¹ Крім Григорія Вакуленчука загинули ще 4 матроси.

повстання проти одеської влади: «... За те, що Вакуленчук заявив, що [борщ не годиться]».

У 1987 р. єдиний живий на той момент член команди «Потемкина» Іван Бешов розповів, як почалося повстання журналістові: «У Вакуленчука вистачило сміливості висловити протест проти нестерпних життєвих умов офіцерові, який був тоді на містку. Ця людина, справжній тиран, поляк (повинен бути Гіляровський, але документи не говорять про його національну приналежність) раптово витягнув пістолета і його постріл відняв життя у Вакуленчука. Це стало початком повстання і бунту команди.

Жодне з наших джерел не згадує ні про які події на палубі, як це робить фільм Ейзенштейна. Згадаймо наведені вище свідчення: матрос сказав кореспонденту «Пролетаря»: «офіцер відразу вбив його». Нікішкін пише: «Вакуленчук заявив, що [борщ не годиться]». Бешов коментує: «(Гіляровський) раптово вихопив пістолет і його постріл відняв життя у Вакуленчука».

Пізніше до Одеси прийшов транспорт «Веха» і його капітан був арештований командою «Потьомкіна». Але матроси «Вехи» благали звільнити капітана, тому що він ставився до них добре. Матроський комітет вирішив звільнити всіх офіцерів «Вехи», а пізніше офіцери «Потьомкіна» були відправлені на беріг. Цікаво, що в ці дні на борту «Вехи» була дружина капітана Голікова, хоча інші стверджують, що це дружина Гіляровського. Важко дізнатися, що з цього було правдою.¹²

4. Міф

Увечері 14(27) червня ситуація в Одесі змінилася несподівано й рішуче. Якись п'яниці, або шпигуни влади, почали руйнувати товарні склади на березі і провокувати нове повстання, яке розрослося більш, ніж попередні. Тоді знову прибули козаки і почалася стрілянина.

За Ейзенштейна це зіткнення співвідноситься зі сценою розстрілу на сходах у фільмі, яка отримала назву «найбільш знаменитих 6 хвилин в історії кінематографа». Але ця сцена абсолютно фантастична, сам режисер визнав це: «Сцена в Одесі з'явилася завдяки моєму

---

¹² Судячи з усього, це все ж таки була дружина Інполіта Гіляровського. З наших джерел тільки Костянтин Фельдман свідчить, що це була жінка Євгена Голікова, але всі інші першоджерела з ним незгодні.

внутрішньому натхненню. У первинному сценарії і монтажі цієї сцени не було».

Оскільки фільм було наказано підготувати до двадцятиріччя повстання, він повинен був стати розповіддю про Першу російської революції, і його початкова назва було просто «1905», а Потьомкінський епізод був всього лише одним з багатьох інших епізодів фільму. Деякі кадри були вже відзняті в Ленінграді, але все змінилося, коли Ейзенштейн прибув до Одеси і піднявся на знамениті сходи з боку порту, щоб зробити кілька кадрів про «Потьомкіна» влітку 1925 р. «У моїй голові спалахнула ідея, коли я побачив сходи». «Ідея» полягала в тому, щоб продублювати сцену кривавої неділі в Петербурзі в січні 1905 р. за рахунок кривавих епізодів потьомкінських днів у Одесі в червні 1905 р.».

Отже, спочатку була складено сценарій, а потім створено міф, бо кожен твір, який було написано після фільму, згадує про сходи так, ніби вони реально грали роль у подіях на «Потьомкіні». Число постраждалих різняться від однієї книги до іншої. Річард Х'ю пише про те, що було близько шести тисяч жертв (це становить один відсоток населення Одеси). Інші говорять про дві тисячі або про тисячу двісті шістдесят людей.

Цікаво, що в «Потьомкінских днях» І.Горелика взагалі нічого не говориться про сходи або розстріли. І Костянтин Фельдман, один з тих, хто був на борту «Потьомкіна» в Одесі, просто пише, що солдати «висікли близько тисячі осіб», не згадуючи про кількість убитих або поранених.

У повідомленні, яке було зроблено міською владою після того, як броненосець пішов з Одеси, йдеться про те, що з 13 (26) червня по 20 червня (3 липня) число жертв наступне: «убитий один городовий, один портової стражник, один солдат, поранено чотири околоточних наглядача, вісім городових, вісім солдатів, а з приватних осіб вбито 48 осіб і поранено 72».

У той час в Російській імперії ніколи не бралось до уваги кількість цивільних жертв, якщо інститут царської влади був врятований, саме тому під час «Кривавої неділі» не рахувалися з жертвами. І протягом 1905 р. російська армія була вірною царату, тому революція і не перемогла на той момент. Перемога стала можливою тільки в 1917 р.,

коли вся армія більше не вірила Миколі II і почала стріляти в міліцію в Петрограді, яка намагалася придушити виступ народу.

Отже, ніде і ніколи не було стрілянини на сходах, крім як у фільмі. Це було звичайне зіткнення між протестуючими і солдатами на Півдні Росії.

5. Постріли

Як би там не було, зіткнення сталося, і його повинні були бачити або знати про нього на «Потьомкіні». Проте, здається, матроси не наважилися на боротьбу з солдатами і на порятунок одеситів, яких вони агітували почати збройне повстання кілька днів тому.

Наступного ранку, 16 (29) червня кілька людей з матроського комітету «Потьомкіна» зійшли на берег і зустрілися з генералом Кохановим, командиром військ, розташованих в Одесі, щоб отримати дозвіл на похорони Вакуленчука, чиє тіло вже день лежало на причалі. Під літнім сонцем і вологістю узбережжя тіло повинно було розкластися, як і м'ясо три дні тому.

Проте угода на поховання була під великим сумнівом, тому що для цього потрібне було погодження дій Матроського комітету і генерала. 12 моряків з «Потьомкіна» були присутні на похоронах як почесна варта, а солдати супроводжували їх. У труні Вакуленчук був накритий Андріївським прапором, відзнакою Російського військового флоту і символом царизму, але не червоним прапором, який був символом соціалізму. Вакуленчук був похований поруч нинішнього Привозу, на 1-му одеському цвинтарі, який був зруйнований у 1930-тих. Ніхто з родичів Вакуленчука не був присутній на похороні, тому що його будинок знаходився на 400 кілометрів на північ від Одеси, а стан громадських перевезень на той час був жалюгідним. Мало, хто знає, як жила його сім'я до 1917 р.

Коли похорони закінчилися, моряки повернулися на корабель, за винятком двох чи трьох. Багато істориків описують, що на шляху назад з кладовища в порт ескорт солдатів почав стріляти в натовп, і ці матроси, напевно, були застрелені. Однак про це не згадується ані в «Пролетарі», ані у І. Горелика. Можна припустити, що матроси просто втекли. Звичайно, такий погляд ніколи не мав права на життя протягом радянської епохи. Але зараз таке можна собі уявити.

Якими б не були факти, Матроський комітет і команда вирішили помститися генералу Коханову за насильство. Вони відкрили

стрілянину по берегу, і їхньою метою була штаб-квартира командуючого. У фільмі це був міський театр, але взагалі-то повинен був бути Воронцовський палац. Театр має дуже вузьку частину, що виходить до моря, і навряд чи хтось використовував театр як місце, де можна розташувати командування, тому що він був створений для п'єс, але не для письмової роботи. Палац же повністю видно з моря і має багато кімнат для письмової роботи, чи обговорень, взагалі, чого завгодно, пов'язаного з військовими приготуваннями.¹³

Увечері з моря було зроблено два або три постріли, і їх чули в усіх місцях, прилеглих до Одеси. Кажуть, що спочатку було дано холостий постріл, щоб попередити цивільне населення про те, що наступним буде бойовий снаряд, але ніде в документах не йдеться про те, як судова комісія могла дати знати цивільному населенню про це і що воно повинно було робити, коли пролунає попередження: чи бігти до берега або падати на землю, чи залишатися всередині приміщень то-що. Викликає сумніви, як цивільне населення Одеси, яке напевно ніколи не чула пострілів гармат бойових кораблів, могло відрізнити справжній постріл від холостого. Після холостих пострілів був зроблений постріл бойовим снарядом з 152 мм батареї, але не з головної, 305 мм батареї. Причина невідома, але, можливо, судова комісія не хотіла витратити обмежену кількість бойових снарядів головної батареї, або просто у них були тільки тренувальні снаряди, бо «Потьомкін» був відправлений на стрілецьку практику.

І ще не було згадано, що судова комісія і команда «Потьомкіна», яка не зробила спроби зупинити кровопролиття в порту минулої ночі, не роздумувала довго про те, чи відкривати вогонь по владним установам. Хоча всього лише кілька матросів було втрачено, команда броненосця не сумнівалася, що потрібно відкрити вогонь, незважаючи на те, що це ставило під загрозу життя і майно мирних жителів.

Отже, було зроблено два постріли, і ні в кого не потрапивши, один з них зруйнував нижній поверх квартири недалеко від Нового ринку. Причина непотрапляння снарядів, стверджують деякі, у тому, що на борту «Потьомкіна» не було точної карти Одеси, інші говорять, що один з тих, хто наводив снаряди, був шпигуном. А один автор

---

¹³ Зводячи докупи свідчення Олександра Коваленка та Кирила (А. Бржезовського) можна зробити висновок, що один з пострілів був скерований в Міський театр, а інший у скупчення військ на Соборній площі.

пише: «Можливо, що ніхто з команди не вмів використати таблиці наведення снарядів».

6. Флот

Абсолютно точно, що головнокомандувачу флотом віце-адміралу Чухніну дуже пощастило, що в цей час він був не в Севастополі, а Петербурзі. Його представнику, віце-адміралу Крігеру, безумовно, не пощастило, що він виявився головнокомандувачем і змушений був вживати рішучих заходів з приводу того, що відбувається.

Крігеру прийшла телеграма з Адміралтейства, в якій говорилося, що він повинен привести всі найбільш сильні кораблі Чорноморського флоту в Одесу, щоб придушити повстання на «Потьомкіні» і, якщо повстанці не підкоряться, атакувати і знищити броненосець. Телеграма прибула вдень 15 (28) червня, коли стрілянина по мирному населенню солдатів в Одесі тільки починалася.

Крігер не зробив того, що було наказано в телеграмі. Він розділив флот на дві частини і призначив свого підлеглого, контр-адмірала Федора Вишневецького, командиром ескадри у складі трьох броненосців, відправивши його на придушення повстання. Сам Крігер вирішив йти з двома броненосцями на достатній відстані від Вишневецького, щоб уникнути зустрічі з командою броненосця «Потьомкін», яка підняла червоний прапор на головній щоглі.

Отже, обидві ескадри виступили ввечері, Вишневецький перший, потім Крігер на флагманському кораблі «Ростислав».

І судова комісія «Потьомкіна», і Крігер нічого не знали про наміри «Централки» і матросів кораблів Чорноморського флоту. Для «Потьомкіна» єдиною надією було те, що всі вони приєднаються до повстання, чого вони чекали ще в Одесі. Крігер ж відчував, що сидить на пороховій діжці. Він не знав, що буде, якщо віддати наказ відкрити вогонь по «Потьомкіну», чи послухають його команду або почнуть заколот, подібно до їх товаришів на «Потьомкіні». Якщо відбудеться останнє, виявиться, що весь імперський флот повернув свою зброю проти Імперії, тому що Перший і Другий Тихоокеанський флот, дві третини Російського морського могутності, були знищені японцями на Далекому Сході, так що Крігер керував залишками флоту імперії. Якби щось пішло не так внаслідок невміння командування розпорядитися обставинами, почалася б справжня революція.

Ескадра Вишневецького з'явився у видимості «Потьомкіна» вранці 17 (30) червня, але практично неможливо вказати точний час його прибуття. 8:10, 08:25, 09:00 або близько 10:00, або просто «вранці». Можливо, останнє найбільш точно. Деякі кажуть, що матроський комітет найняв торговельне судно «Сміливий», що розвиває швидкість до 20 вузлів, для розвідки. Але це не може бути правдою, оскільки «Сміливий», побудований у Швеції, міг розвинути лише швидкість в 9 вузлів. З «Потьомкіним» була швидкісна міноноска № 267, тому не було сенсу наймати жодних цивільних суден.

Вишневецький досяг Одеси, але як тільки побачив, що «Потьомкін» підняв якоря і рушив до нього, відразу ж розгорнув ескадру і попрямував до Тендри, де і зустрівся з ескадрою Крігера.

7. Зустріч

Після цього дві ескадри возз'єдналися, але це створило для Крігера ще гіршу ситуацію. Тепер він був повністю відповідальний за те, чи здадуться бунтівники і чи буде затоплений новітній броненосець російського флоту. Знову-таки, у нього не було уявлення, як діяти далі і ніхто не давав йому ніяких вказівок.

Добре, звичайно, запропонувати здатися, але скільки разів він повинен буде домовлятися з цими непридатними моряками? Один раз чи два, або скільки буде потрібно для того, щоб вони здалися? І скільки доведеться витратити часу, 30 хвилин, 2 години або більше одного дня? І чи можливо буде затопити їх броненосець, який будували вісім років? Якщо його команди будуть розцінені як невдалі, то його можуть віддати під трибунал, через що його військова кар'єра могла завершитися без призначення пенсії.

Затопити ж броненосець було не так вже й важко. У Крігера було п'ять кораблів з тренованою командою, яким протистояв тільки один корабель без мінних офіцерів, команда якого потребувала навчання і досвіду. У «Потьомкіна» не було шансів знищити ні один з броненосців ескадри Крігера. Так що затопити «Потьомкін» було надзвичайно просто, простіше навіть, ніж адміралу Того, котрий очолював японський флот у Цусимській битві.

Просто, якщо б у Чорноморському флоті ще існувала дисципліна, і саме це турбувало Крігера. Він не міг покластися на відданість йому матросів, але, якщо її взагалі не існувало, то і його, і імперію

очікувало знищення. Для матросів «Потьомкіна» справи не поставали в такому ясному світлі, як для Крігера. Чи відкриють їхні товариші вогонь по «Потьомкіну» або приєднаються до них, було невідомо. Вранці вони зустріли три броненосця, але ті просто зникли, і було незрозуміло, зустрінуться вони знову і ніхто не міг сказати, ворогами вони були або друзями. Якщо б почалася битва, то, очевидно, що «Потьомкін» розділив би долю п'яти тисяч російських моряків, що потонули в Цусімській битві місяцем раніше.

Коротенько зупинимось на тому, що сталося. Крігер повернувся на чолі повністю укомплектованої ескадри і «Потьомкін» рушив їй назустріч. Документи знову дають різні відомості про час їх другої зустрічі: 12:05, 12:15, 12:20 і 13:00. Може, тоді не було можливості для точного фіксування моменту зустрічі кораблів або всі були зайняті, хоча може існувати і детальний рапорт Чорноморського флоту, що знаходиться в Російському морському архіві.

Крігер, телеграмою або сигнальним прапором, запропонував «Потьомкіну» здатися, але йому було відмовлено. Ніхто не обмінювався гарматними залпами: Крігер нічого не наважився зробити, те ж було і з Матроським комітетом.

Кораблі проходили поруч один з одним у тиші, крім одного з броненосців ескадри Крігера «Георгія Побідоносця». Він зупинив двигуни і подав сигнал «Потьомкіну», що хоче приєднатися до повстання. Це, звичайно, не в повній мірі відображало сміливі надії матроського комітету, тому що тільки один з п'яти кораблів приєднався до повсталих, пішовши з ескадри Крігера.

Отже, крім приєднання «Георгія Побідоносця», нічого більше не сталося. Ні битви, ні заворушень, ніхто не виявив мужності, не отримав можливість зрадити, - взагалі нічого.

Основні події відбулися на наступний день 17 червня (1 липня), коли «Георгій Побідоносець» раптово здався властям. Отже, знову «Потьомкін» залишився один, не рахуючи крихітну міноноску, яка не зробила ще нічого з початку повстання. Судовий комітет вирішив залишити Одесу, де не відбувалося ніяких обурень після погрому в порту, з якого минуло вже два дні, не порадившись з місцевими революціонерами, з якими у потьомкінців була лише одна зустріч. Отже, броненосець виступив. Знову ж таки, хотілося б

відзначити, що не вийшло співпраці жителів міста і моряків, в протилежність тому, що відбито на згаданому одеському пам'ятнику.

8. Завершення

19 червня (2 липня) в Одесі з'явилося невелике судно «Прут». Ніхто не знав, що на судні йде повстання, що офіцер і молодший офіцер вбиті повсталими, очолюваними Олександром Петровим, одним із засновників «Централки». Він отримав новини про повстання на «Потьомкіні» в Миколаєві, де стояв «Прут» і вирішив почати боротьбу, коли судно підійде до Одеси.

Але він і його матроси побачили порожній порт і ніяких ознак присутності «Потьомкіна». Тоді повсталі вирішили йти до Севастополя, де ситуація була зовсім не сприятливою для них. Ніхто не знає, чому Петров прийняв таке рішення. Він, можливо, сподівався, що там відбудеться ще одне повстання. А.М. Петров рушив до Севастополя і був заарештований, засуджений військовим судом до смерті разом з ще трьома товаришами, пав жертвою своїх занадто великих надій, або іншими словами, безумства.

«Потьомкін», новітній корабель російського флоту пришвартувався в Констанці (Румунії) 20 червня (3 липня), прохаючи лише про запаси води і провізії. На наступний день румунський уряд відмовив йому, але гарантував надання політичного притулку російським морякам, якщо він їм знадобиться.

Румунія здобула незалежність за допомогою Російської імперії в 1878 р. (з 1881 р. стала королівством) в результаті Берлінського конгресу, однак дипломатичні відносини між двома країнами не були близькими, тому що Росія намагалася примусити Румунію віддати територію Південної Добруджі Болгарії. Румунія була досить близька до Австро-Угорщини. Отже, Румунія надавала морякам притулок, але «Потьомкін» відмовився і зник за горизонтом. Ще одного разу кращому броненосцю Російської імперії вдалося приховатися від очей усього світу.

22 червня (5 липня) «Потьомкін» з'явився у Феодосії і матроський комітет погрожував міській владі відкрити вогонь по місту, якщо вони не забезпечать броненосець провізією. Це вже було більше схоже на піратство, ніж на революцію. Міський голова Феодосії пообіцяв виконати вимоги потьомкінців при зустріч на наступний день.

Наступного ранку члени матроського комітету побачили, що безліч городян тікають з міста, щоб не загинути під ударами гармат броненосця. Потьомкінці знайшли вугілля на причалі та спробували реквізувати його.

Раптово на причалі з'явилися солдати і почали стрілянину по морякам, що вантажили вугілля. Деякі з них були вбиті, а кілька заарештовано, у тому числі і Костянтин Фельдман. Інцидент ясно показує, що повстання на «Потьомкіні» не викликало співчуття в інших військ.

Знову броненосець підняв якоря і попрямував до Констанци здаватися румунській владі. Здача броненосця була прийнята 25 червня (8 липня).

9. Наслідки

І адмірал Крігер, і Вишневецький були звільнені зі служби, а головнокомандувач Чорноморським флотом адмірал Чухнін зберіг свою посаду без будь-яких покарань. Матюшенко, який поїхав з Румунії до США, зрештою опинився в Росії, де незабаром був арештований і повішений в листопаді 1907 р., як і Петров.

1 (14) липня «Потьомкін» повернувся до Севастополя у супроводі кораблів Чорноморського флоту і в жовтні був перейменований в «Пантелеймон». Наприкінці наступного місяця він приєднався до повстання, яке почав уродженець Одеси лейтенант Шмідт. Однак повстання незабаром було придушене. Шмідт та троє його товаришів, які очолювали повстання, були розстріляні на острові Березань поблизу Очакова. У цей час нарешті підійшов до кінця запас вдачі Чухніна. Він був убитий влучним пострілом анархіста і помер на дачі в Севастополі в липні 1906 р., через рік після повстання на «Потьомкіна».

У ході Першої світової війни у «Пантелеймона» відбулась битва з османським морським крейсером «Султан Явуз Селім», більш відомим як «Гебен», укомплектований німецькою командою, і в цій битві в травні 1915 р. броненосець відзначився двома прямими попаданнями.

Після Лютневої революції в Росії в 1917 р. корабель був знову перейменований в «Потьомкін-Таврійський», потім у «Борець за свободу». Але в подіях, які сталися за Лютневою революцією, він не прийняв активної участі, тому що його команда була зайнята революцією, контрреволюцією або просто поверненням додому.

Після мирної угоди в Брест-Литовську колишній «Потьомкін» увійшов до складу Німецького імперського морського флоту. Згодом, війська британських інтервентів окупували Севастополь і отримали у власність майже всі кораблі Чорноморського флоту. У квітні 1919 р. британці знищили машинне відділення «Потьомкіна», щоб не дати змогу більшовикам використовувати цей корабель.

Коли останні солдати Білої армії евакуювалися з Севастополя в листопаді 1920 р., «Борець за свободу» був залишений, хоча навіть старший за віком «Георгій Побідоносець» забрали на буксирі. Як і білі, червоні не знали, як використовувати застарілий броненосець, так що він був розпиляний на залізо, і його ім'я зникло з переліку флоту в листопаді 1925 р.

Володимир Ленін казав, що «озброєний крейсер» Потьомкін «залишився непереможеною територією революції, і якою б не була його доля, незаперечним фактом, що є надзвичайне значення, є те, що це було спробою формування ядра революційної армії». Він також відправив свого посланця, Михайла Васильєва-Южина, з Женеви (Швейцарія) в Одесу, проте той прибув вже після відходу «Потьомкіна» і не зміг нічого зробити. Незважаючи на це, завдяки вождю більшовиків його ім'я увійшло до праць радянських істориків. Васильєв-Южин дожив до 1937 р., проте невідомо, чи помер він власною смертю, чи загинув в урагані сталінських чисток.¹⁴

Лев Троцький, також писав про «Потьомкін». Але в його роботі «1905», що вийшла в 1922 р., майже нічого не згадується про повстання на броненосці, натомість приділено більше уваги повстанню під керівництвом лейтенанта Шмідта. В «Історії російської революції» (1930) Троцький описує події Лютневої революції 1917 р. як «не просто повстання солдат через червине м'ясо, а акт, продиктований найвищою революційною ініціативою». Можна позначити останнє в якості найбільш справедливого погляду.

Так виглядає історія «Потьомкіна». Здається, ніби все сталося просто «через червине м'ясо» і нічого спільного не мало з революційним рухом. Броненосець прийшов до Одеси для отримання провізії і включився у революційні події, що за кілька днів до того розпочалися

---

¹⁴ Михайло Васильєв-Южин був розстріляний в листопаді 1937 р.

у місті. Пам'ятник, який був встановлений за радянських часів (1965 р.) був також продуктом ідеологічної кампанії, а не проявом живої пам'яті одеситів про події 1905 р.

І все ж романтика корабля, що самотньо кинув виклик цілому царському флоту та, зрештою, усій імперії, продовжує жити енергією вже забутого державною пропагандистською машиною міфу. Ба більше, тепер цей міф отримує нові й нові сенси, утверджуючись в ролі одного з найвагоміших міфів про Стару Одесу.

Джерела та література:

1. Мельников Р. Броненосец «Потёмкин». – М., 1980. – 288 с.
2. Петлицын С. Корабли революции. – Одесса, 1984. – 72 с.
3. Пономорёв И. Герои «Потёмкина». – М., 1956. – 176 с.
4. Фельдман К.И. Броненосец «Потёмкин». Рассказ участника. – М., 1955. – 222 с.
5. Bascomb N. Red Mutiny: The True Story of the Battleship Potemkin Mutiny. – Boston, 2007.

Yuji Matsumoto

Something about ironclad “Potemkin”

In considering article author shows his view on the events which connected with the mutiny on the ironclad «Potemkin». He is taking up mutiny in the wide context of epoch expressing new ideas which are rather in comparison with different ones from that accepted by Soviet historyography.

Key words: ironclad «Potemkin», revolution, fleet, mutiny.

**РОЛЬ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ
В ПОВСТАННІ 1905 Р. НА ЧОРНОМОРСЬКОМУ ФЛОТІ:
О. КОВАЛЕНКО І ПОДІЇ НА ПАНЦЕРНИКУ «ПОТЬОМКІН»**

Стаття містить коротке дослідження ролі українського національного руху у повстанні на Чорноморському флоті. Висвітлено вплив Олександра Коваленка – члена Революційної української партії на хід і результати повстання на броненосці «Потьомкін». Значна увага приділена діяльності та аналізу політичної позиції Коваленка.

Ключові слова: броненосець, Революційна українська партія, національно-визвольний рух, дипломатична місія.

На початку ХХ ст. відбувається підйом революційного руху в Росії та національної свідомості в Україні. На Чорноморському флоті партійні та національні українські гуртки з'явилися ще в 1902-1903 рр. Повстання в армії і на флоті насправді були болючими явищем для царського уряду. Тільки армія і флот вважалися оплотом царського режиму. І те, що фактично найсильніший корабель Російського Чорноморського флоту, найновітніший броненосець, вийшов з-під контролю і деякий час абсолютно вільно плавав по Чорному морю, стало серйозним ударом по російському самодержавству.

27 червня 1905 р. вибухнуло повстання на броненосці «Потьомкін», коли корабель проводив випробування знарядь на Тендерівському рейді. Приводом для заколоту матросів, за

загальноприйнятою версією, стала спроба командування вчинити розправу над членами команди, які відмовилися від зіпсованого м'яса.

Дуже важливим у даній проблемі є питання етнічного походження більшості команди повсталого панцерника: інженер-механік Коваленко, стройовий квартирмейстер Денисенко, старші боцмани Димченко і Мурзак, стерновий боцман Костенко, боцман Кузьменко, квартирмейстер Коров'янський, унтер-офіцери і матроси Кулик, Різниченко, Пархоменко, Дорошенко, Осадчий, Шевченко і так далі. Всі вони були українцями. Йшлося не просто про походження, а й про певні

українські настрої, які тоді автоматично ставали антиімперськими. Не вивчені персоналії першого українського авіатора та авіаконструктора Левка Мацієвича та його друга, випускника Харківського технологічного інституту офіцера Олександра Коваленка. Вони обидва (і ряд інших молодших офіцерів Чорноморського флоту) були активними членами Революційної української партії, яка вела агітацію у царському війську. Малодослідженою є і біографія уродженця Харківщини Панаса Матюшенка, який очолив повстання після Вакуленчука. Його світогляд формувався під впливом односельця, знаного письменника і вченого Гната Хоткевича, з яким він товаришував з юних років [5, 14].

Вивчення та наукове осмислення повстання на панцернику «Потьомкін» 1905 р. є важливим аспектом сучасних історичних досліджень. Це повстання було органічним явищем в системі суспільно-політичних процесів на Чорноморському флоті і у всій Російській імперії.

На сьогоднішній день питання причин і справжніх рушійних сил повстання на панцернику «Потьомкін» починає розроблятися рядом дослідників. З-поміж найважливіших праць можна назвати статті: Данила Кулиняка «Невідомий «Потемкин»: за часів СРСР ідеологи свідомо приховували той факт, що більшу частину екіпажу повстанців становили саме українці», Сергія Чалого «Повсталий панцерник. Сто років тому сталася знаменна подія, досі належним чином не поцінована у вітчизняній історії», Олеся Козулі «Український рух на Чорноморському флоті». Стаття Данила Кулиняка означена осмисленням ролі українців у повстанні, зокрема Панаса Матюшенка і Олександра Коваленка. Автор вважає, що оскільки весь Чорноморський флот складався переважно з українців, то повстання мало чітко виражений національно-визвольний характер. Сергій Чалий у своїй статті аналізує причини повстання на броненосці «Потьомкін», співставляє український характер повстання на інших кораблях – «Георгії Побідоносці», «Пруті», «Очакові». У дослідженні наукового співробітника Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського Олеся Козулі йде огляд українського національного руху в Севастополі, визначається роль Левка Мацієвича у цьому процесі. Отже, дані автори відкривають новий бік повстання на панцернику «Потьомкін» - роль українців як організаторів.

Стаття має на меті висвітлити роль національно-визвольного руху українців у повстанні на броненосці «Потьомкін», їхній зв'язок з політичними організаціями. Маємо за завдання дослідити участь у повстанні українського вченого, громадсько-політичного діяча Олександра Коваленка, його вплив на хід та результати подій.

Олександр Коваленко став єдиним офіцером, який приєднався до повсталих матросів і став одним з очільників бунту. Після початку повстання на «Потьомкіні» було обрано комітет, так звану «суднову комісію», на чолі з Панасом Матюшенком. До складу комісії ввійшов і О. Коваленко.

Олександр Петрович Коваленко народився 1875 р. в місті Ромни, що на Сумщині. З 1887 по 1894 р. навчався в Роменському реальному училищі. 1896 р. він вступає до Харківського технологічного інституту, де товаришує з Гнатом Хоткевичем, який на той час керував підпільним студентським гуртком [5, 39]. Разом з Юрієм Коллардом, Дмитром Антоновичем, Іваном Кухтою і Євلامпієм Тищенком заснував «Харківську Українську студентську громаду». До неї входив і 17-річний робітник Панас Матюшенко. Ця організація, як пише Ю. Коллард у «Спогадах юнацьких днів» зробилася «матір'ю майже всіх існуючих українських партій та відіграла величезну роль в нашому національному русі й в нашій визвольній боротьбі» [2, 121].

У 1899 р. в Харківському технологічному інституті відбулися великі студентські заворушення, керівниками і організаторами яких були Коваленко і Хоткевич. Про масштаби цих заворушень свідчить те, що з інституту тоді виключили майже 300 студентів — серед них, зрозуміло, були Коваленко і Хоткевич. Їм навіть заборонили проживати в Харкові. І лише через рік вони були поновлені в інституті. 1900 р. Коваленко разом з Хоткевичем, Антоновичем, Русовим, Колладом та Мацієвичем стає засновником Революційної Української партії (РУП), статут якої написав основоположник українського націоналізму М. Міхновський. РУП стала першою українською націоналістичною партією [4, 39].

Олександр Коваленко представляв націоналістичну групу в харківській Вільній громаді, на противагу соціалістично налаштованій частині на чолі з Д. Антоновичем. Коваленка з лідером РУП Миколою Міхновським єднали не тільки дружні стосунки, а й, перш за все, ідейна спорідненість. Олександр Петрович належав до тієї частини РУП, яка

і після її розколу не відмовилась від самостійницьких гасел, проголошених автором «Самостійної України»[1, 21-26].

1903 р. Олександр Коваленко одержує диплом інженера-технолога і стає морським офіцером. І саме тут, на «Потьомкіні», доля звела його з Панасом Матюшенком. Юнацька дружба переросла в бойове побратимство, загартоване у вогні повстання. Коваленку «суднова комісія» повстанців доручала відповідальні завдання. Ось один лише приклад. Коли серед команди броненосця «Георгій Побідоносець» виникли ускладнення, Матюшенко направив туди, як представника комісії, Коваленка. У своїй полум'яній промові перед командою він сказав: «Я бачив багато неправди і вирішив приєднатися до вас, товариші. Ми тепер брати не тільки по крові, а й по духу, стоїмо за одне і вимагатимемо свого і доб'ємося того, що потрібно не тільки нам, а й нашим дітям та онукам...» І, закінчуючи виступ, вигукнув: «Хай живе свобода!».

Після поразки повстання Коваленко разом з іншими «потьомкінцями» покинув свій корабель в Констанці і, вже як політемігрант, разом з Матюшенком виїхав до Швейцарії. Там їхні шляхи розійшлися. Як пише Володимир Корнелюк в «Історичному календарі» за 2000 р., Олександр Коваленко перші роки еміграції перебував у Женеві, потім перебрався до Парижа, де десять років працював заступником директора російської середньої школи, а також викладав у старших класах математику і фізику. Одночасно він не полишав революційної діяльності. В еміграції написав спогади про революційні події на «Потьомкіні», які вийшли у 1906 р. в «Літературно-науковому віснику» у Львові. У 1915–1916 роках редагував у Лозанні двотижневик «L-Ukraine» французькою мовою. Повернувшись після революційних подій 1917 р. до Києва, він обіймає посаду директора департаменту морської освіти в Морському міністерстві [4, 40]. Коваленко виїжджає на Чорноморський флот. Завдяки його зусиллям, за короткий час понад 20 кораблів підняли прапори УНР. Серед них і панцерник «Потьомкін», що увійшов до складу Українського військово-морського флоту та змінив назву на «Борець за свободу». Але пасивність більшості діячів УНР щодо розбудови власної армії та більшовицька агресія з Росії перервала будівництво незалежної держави та її флоту [3, 84].

З 1919 р. Олександр Коваленко на службі в Українській дипломатичній місії. Спочатку в Женеві, а потім у Парижі обіймав

посаду першого секретаря (консула УНР). 1920 р. брав участь в асамблеї Ліги націй як секретар української делегації, а 1922-го, коли українські емігранти створили в м. Подебради (Чехія) Українську господарську академію, його запросили викладати теоретичну та прикладну механіку. Згодом він стає завідувачем кафедри, а потім деканом інженерного факультету, де викладав аналітичну геометрію, математику та опір матеріалів.

У Європі Олександр Коваленко був помітним вченим. У перші роки в Академії бракувало підручників українською і він створює їх. Це «Приложення диференціального рахування» (1923), «Курс аналітичної геометрії в просторі» та «Теоретична механіка» (1924), «Прикладна механіка» (1925) [4, 40]. 1919 р. вийшла його збірка спогадів «З минулого».

Український характер повстання на панцернику «Потьомкін» — це не тільки його героїзм та самозреченість. Це й надто слабка організація, відсутність чітко окреслених стратегічних цілей. Крім моральних закликів та особистого прагнення до свободи, повсталі просто не знали, що треба робити і як організувати життя за принципами тієї самої свободи [6, 16].

Повстання на броненосці «Потьомкін» було однією з найяскравіших подій революції 1905 р. в Російській імперії, її апофеозом. Але якщо врахувати, що весь Чорноморський флот складався переважно з українців, то воно мало чітко виражений національно-визвольний характер, і стало виявом суто українського козацького волелюбного менталітету [4, 40].

Олександр Коваленко як активний діяч Революційної української партії відіграв значну роль у повстанні на Чорноморському флоті. Його національна свідомість, ідея свободи і промови надихали матросів, спонукали до опору самодержавству. Але повстання не розповсюдилось на значну частину флоту, воно була слабоорганізованим.

Перспективним є дослідження впливу Революційної української партії на національний рух на флоті як координаційної сили. Маловідомими залишаються персоналії Панаса Матюшенка, Григорія Вакуленчука, Левка Мацієвича, їхні політичні орієнтації та роль у повстанні на панцернику «Потьомкін». Невідомою сторінкою історії залишається причетність визнаного ідеолога державної самостійності України

Миколи Міхновського до революційного руху на Півдні України напередодні та під час революційних подій.

Джерела та література:

1. Геращенко Т. Микола Міхновський у спогадах і оцінках його сучасників // Молода нація. Альманах. – К., 2003. – № 2 (27). – С. 21-27.
2. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів: 1897-1906. Українська студентська громада в Харкові і Революційна Українська Партія (РУП). – Торонто: Срібна сурма, 1972. – 223 с.
3. Корнелюк В. Корабель під малиновим стягом // Історичний календар, 2000. – К., 1999. – 116 с.
4. Кулиняк Д. Невідомий «Потемкин»: за часів СРСР ідеологи свідомило приховували той фат, що більшу частину екіпажу повстанців становили саме українці // Військо України. – Київ. – 2009. – № 6. – С. 38-40.
5. Стрельський Г. В. Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917-1920 рр.). – К.: «Видавничий дім «Демід», 2000. – 49 с.
6. Чалий С. Повсталий панцерник. Сто років тому сталася знаменна подія, досі належним чином не поцінована у вітчизняній історії // Флот України. Київ. – 2005. – № 38. – 27 вересня. – С. 14-16.

Vitryk Roman

The role of Ukrainian movement in the uprising in Black Sea Fleet.

Alexander Kovalenko and the uprising on the battleship “Potemkin”.

The given article contains the brief study of the role of Ukrainian national movement in uprising in Black Sea Fleet. Reviewed the influence of Alexander Kovalenko, who was the member of Revolutionary Ukrainian Party, on the course and result's of uprising on the battleship Potemkin. Considerable attention is paid for Analysis activity and politic position of Kovalenko

Key words: battleship Potemkin, Revolutionary Ukrainian Party, national liberation movement, Diplomatic mission of Kovalenko.

ОБРАЗ «ПОТЬОМКІНСЬКИХ ДНІВ» В КІНЕМАТОГРАФІ

Анотація. В даній статті автор звернув увагу на такий значний феномен в радянському кінематографічному мистецтві як фільм С. Ейзенштейна «Броненосець «Потьомкін». Фільм був знятий з нагоди двадцятої річниці повстання матросів-«потьомкінців» на російському військовому флоті. На основі широкого кола залучених джерел та мистецькознавчих матеріалів аналізується історія створення фільму, історична об'єктивність твору та його вплив на становлення світового кінематографічного мистецтва.

Ключові слова: глядач, Ейзенштейн, матроси, монтаж, «Панцерник "Потьомкін"», революція, сцени, фільм.

«Всі інші кінотеатри Берліна в цю годину або зачинені, або ж збирають саму незначну кількість глядачів, а тут при вході - скупчення автомобілів. Поліцейські. Роззяви. Фільм «Панцерник "Орлов"», (так назвав Фейхтвангер «Панцерник "Потьомкін"» - авт.) демонструвався вже тридцять шість разів, по чотири сеанси в день. Тридцять шість тисяч берлініців вже бачили його. Але люди хвилюються, немовби їм зараз буде показано щось таке, на що очікує весь світ» [16, 531]. Так описав письменник Ліон Фейхтвангер в своєму романі «Успіх» реакцію жителів німецької столиці на фільм Сергія Ейзенштейна, який демонструвався в 1925 р.

А ось так приймав цей фільм Кленк, головний герой роману «Успіх», просякнутий консерватизмом та щирим патріотизмом разом з відчуттям болю за долю рідної Німеччини: «Адже ми теж відчували це наближення грози і теж занадто пізно стали вживати заходів. Правда, у нас не було такої різкої, що б'є по нервах, музики. Гидотна музика, але вона не відпускає вас з-під своєї влади. Звісно, цей мерзенний фільм потрібно заборонити. Це витончена агітація» [16, 532].

Фільм Сергія Ейзенштейна «Панцерник "Потьомкін"», – сама відома і одночасно сама невідома стрічка світу. Сама відома через те, що в

1952 р. Бельгійська Сінематека запропонувала 58-и режисерам Європи та Америки назвати десять найкращих фільмів в історії кіно, і в підсумковому списку «Броненосець «Потьомкін»» зайняв перше місце – його вибрала більшість режисерів. Через шість років в результаті відомого опитування кінокритиків, яке відбувалось в межах Всесвітньої виставки в Брюсселі, дванадцять кінострічок були названі кращими з «фільмів всіх часів та народів». І знову цей почесний список очолив «Панцерник "Потьомкін"» [21]. Чому ця стрічка невідома нашому поколінню? А через те, що протягом великого часу не існувало канонічного варіанту фільму. Але про це пізніше, спочатку про те, як цей фільм народився...

Закінчивши «Страйк» (рос. – «Стачка» – *авт.*) та розмірковуючи над темою наступної постановки, Ейзенштейн деякий час коливався, не знаючи, якому з двох творів віддати перевагу: екранізувати «Залізний потік» О. Серафимовича або «Першу конну» І. Бабеля. Обидва твори подобались йому яскравістю та багатством матеріалу для створення на екрані образу народу, який захищає досягнення Жовтневої Революції [1, 91].

Ці роздуми Сергія Ейзенштейна були перервані дорученням Ювілейної комісії ЦВК СРСР по святкуванню двадцятиріччя революції 1905 р. Комісія поставила перед Держкіно завдання – випустити до грудня 1925 р. низку фільмів про Першу російську революцію, в тому ж числі і велику епопею «1905 рік». Сценарій епопеї було доручено написати учасниці дожовтневого революційного руху, починаючому сценаристу Н. Ф. Агаджановій-Шутко, постановником був призначений С. Ейзенштейн [8, 37].

Стверджений комісією літературний варіант сценарія охоплював все різноманіття подій 1905 р.: тут були і кінець російсько-японської війни, і 9 січня, і селянські заворушення, і всеросійський залізничний страйк, і повстання у військах та на флоті, і події Червоної Пресні [14].

У постановочний колектив увійшли асистент режисера Г. Олександров, оператори Е. Тиссе, О. Левицький, Е. Славинський (в подальшому останні двоє вийшли з колективу), художник В. Рахальс та група колишніх акторів Пролеткульту М. Штраух, А. Антонов, О. Левшин та В. Гоморов, які виконували обов'язки вторих асистентів та помічників режисера [21].

Знявши протягом літа низку епізодів в Ленінграді та Одесі, Ейзенштейн переконався в неможливості закінчення стрічки до ювілейних днів та запропонував керівництву Держкіно замість постановки епопеї «1905 рік», розгорнути в самостійний фільм один з її епізодів, а саме епізод, присвячений повстанню на панцернику «Князь Потьомкін-Тавричеський» (в сценарії Агаджанової цей епізод займав чотири кадри із загальної кількості в вісімсот) [19, 216].

Отримавши дозвіл, Ейзенштейн склав план майбутньої картини, в котрий включив початок повстання на кораблі, захоплення влади на «Потьомкіні» матросами, прихід броненосця в Одесу та братання команди з народом, розстріл на одеських сходах та зустріч «Потьомкіна» з адміральською ескадрою. По цьому плану і відбувались зйомки [11, 43].

Сам режисер згадував так про ці зйомки: *««Панцерник "Потьомкін"», був створений до двадцятої річниці революції 1905 р., він мав бути закінчений до грудня 1925 р., в нас було всього три місяця часу. Я вважаю, що і в Німеччині (де тоді кінематографічна техніка була на високому рівні – авт.) такий строк вважається рекордним. Для монтажу мені залишалось два з половиною тижня, а всього було необхідно змонтувати 15 тис. метрів»* [20, 3].

Але незважаючи на всі труднощі, фільм був знятий за три місяця та в грудні 1925 р. продемонстрований на урочистому засіданні в московському Великому театрі.

Цей фільм С.М. Ейзенштейна потрібно розглядати в загальному кінематографічному наративі творчості автора. Тематично та ідейно «Панцерник "Потьомкін"», продовжував лінію «Страйку». Так само як і в «Страйку», цей фільм повинен був розповісти про вирішальний соціальний рух після Першої Світової війни та пролетарських революцій. Але, на відміну від дещо аморфної першої стрічки, «Панцерник "Потьомкін"» був найдосконалішим кінотвором свого часу, в якому нове революційне наповнення виражалось в сміливій новаторській формі, яка органічно виникла з нового змісту фільму [9, 531].

Повсталий панцерник в фільмі С. Ейзенштейна був не просто бунтівним кораблем. Це був образ повсталого народу, який єднається з таким ж самими поневоленими народами світу. Звучить заклик: «Підняти сигнал: приєднуйтесь до нас! Приєднуйтесь... до нас», – пишеться в

титрах. І далі: «Через голови царських адміралів гриміло братерське «Ура!»».

Може здатися, на перший погляд, що цей фільм присвячений одному повстанню, на крайній випадок, подіям одній революції в межах однієї держави. Але не будемо забувати, що на дворі був тільки 1925 р., коли І. Сталін ще не закріпився у владі, лунали заклики до світової революції, основним ідеологом якої був Лев Троцький [15]. Без розуміння цієї особливості досить складно повною мірою оцінити загальносвітове звучання нового фільму великого радянського митця.

Стрічка була насичена суворим реалізмом. Як і кращі епізоди зі «Страйку», «Панцерник...» був знятий режисером з максимальною правдивістю. В фільмі розповідалось про жорстокі речі, в ньому автор намагається тримати глядача під важким емоціональним пресом [3]. І разом із цим, фільм наповнений палким оптимізмом, вірою у перемогу, впевненістю в завтрашньому дні: наприклад, кадри яликів, що у великій кількості плывуть від одеського берегу до броненосця – це яскравий символ відриву від консерватизму та початок шляху до свободи, кращого життя, в майбутнє...

Фільм відзначався композиційною стрункістю. Всі його частини гармонійно поєднані між собою та створюють єдине ціле.

У відношенні знімальної техніки «Панцерник "Потьомкін"», був прямим запереченням методу «монтажа атракціонів». І тут потрібно відзначити новаторство С. Ейзенштейна [7, 8]. Він взяв краще з західної кінематографічної техніки (видовищність) та приклав це на традиційні для радянського мистецтва психологізм та моралізаторство.

По своїй структурі «Панцерник "Потьомкін"» був близьким античній трагедії з усіма атрибутами класичної драматургії: зав'язкою, пригодами, кульмінацією та розв'язкою. При цій близькості до традиційної драматичної структури у фільмі відсутній центральний образ-характер. Головний герой фільму – це екіпаж корабля, матроси – робітники та селяни, переодягнуті у військову форму, одесити на березі [2].

Фільм є досить тенденційним. Це відзначав і сам його автор, Сергій Ейзенштейн: *«Що стосується моєї точки зору на кіно загалом, то я повинен зізнатися, що потребую ідейної спрямованості та певної тенденції. На мій погляд, не уявляючи ясно – «навіщо», не можна розпочинати роботу над фільмом. Не можна щось створити, не знаючи,*

якими конкретними почуттями та пристрастями бажаси «спекулювати» - я прошу пробачення за подібний вислів, він «некрасивий», але фаховий та гранично точний. Ми підстьобуємо пристрасті глядача, але ми також повинні мати для них і клапан, громовідвід, цей громовідвід – «тенденція». Відмова від спрямованості, розсіювання енергії я вважаю найбільшим злочином нашої епохи» [20, 2].

Щодо відсутності в його фільмі акторів, автор говорив так: «В «Панцернику "Потьомкін"», акторів немає, в цьому фільмі є тільки справжні люди та завданням його постановника було – знайти потрібних людей. Вирішували не творчо виявлені здібності, а фізичний вигляд. Можливість працювати так є, звичайно, лише в Росії, де все є державною справою. Гасло «Всі за одного – один за всіх!» стояло не тільки на екрані. Якщо ми знімаємо морський фільм, до наших послуг весь флот, якщо ми знімаємо батальний – з нами усюди Червона Армія. Якщо річ йде про сільськогосподарську стрічку – допомагають відповідні установи. Справа в тому, що ми знімаємо не для себе, не для інших... а для всіх нас» [20, 3].

Звісно, що С. Ейзенштейн дещо помилявся, але він відобразив основну суть – це те, що фільми в СРСР знімалися державою, а не режисерами, або студіями. В цьому були і певні позитиви, з точки зору залучення ресурсів, але й була величезна проблема (особливо за сталінських часів) творчої свободи митців [16, 531].

Серед технічних новинок С. Ейзенштейна був ще й такий монтажний прийом як «гальмування часу». Наприклад, він був застосований в сценах із розстрілом матросів та при зустрічі «Потьомкіна» із ескадрою. Режисер змусив працювати на емоційне розкриття ідеї фільму не тільки образи людей – екіпаж повсталого панцерника, жителів Одеси, скупчення на сходах вояків, козаків, – але й природу (чого коштує тільки самий перший кадр фільму), морські пейзажі та одеський мол [2]. Були застосовані перші спецефекти: червоний прапор, повсталі леви. Цей та багато інших прийомів увійшли в арсенал художніх засобів світового кінематографу; в стрічці камера вперше стала рухатись (коляска на сходах, зустріч панцерника з ескадрою) [13, 356]. Сергій Михайлович показав себе ще й майстром деталі, яка органічно включена в драматургію твору: пенсне лікаря, машинне відділення судна, манометри тощо.

Завдання Ювілейною комісії Сергій Ейзенштейн виконав досить вдало: у фільмі дійсно були показані основні характерні риси Першої

російської революції. Вже згадуваний нами письменник Ліон Фейхтвангер згадував про цей фільм так: *««Панцерник "Потьомкін"» досягає мети, котра можлива тільки для найдосконалішого витвору мистецтва і не може бути досягнута шляхом розповідним чи наукового опису. Він відтворює специфіку російської революції 1905 р., почуття її необхідності, її ентузіазму. Цим він підкорює і тих, хто коливається, і супротивників»* [16, с. 568].

Вихід «Панцерника "Потьомкін"» на екрани супроводжувався вражаючим впливом на передову частину кіноаудиторії [17]. Новизна та незвичність форми, відсутність індивідуальних образів-характерів викликали в перший момент стриману реакцію. Але потім критика вітала «Потьомкіна» як найбільше досягнення радянського мистецтва [8, с. 36].

«Я вже не настільки палаю пристрастями, щоб в достатній мірі оцінити працю Ейзенштейна, - писав поет Микола Асєєв. – Я надто косо дивлюсь на власний ентузіазм, щоб знайти гарячі та яскраві слова для привітання ряднської кіносправи з великою та справжньою перемогою. Перемога ця не тільки в тих чи інших ефектно показаних кадрах, не тільки в чудовій техніці, фотографії т типажі. Перемога у високому рівні культури, котрий відмічено зараз цим фільмом. Новий герой введений в свідомість глядача...» [15].

У Веймарській Німеччині, де ще була свіжа пам'ять про розгром Гамбурзького повстання 1923 р. показ «Панцерника...» перетворився на величезну політичну подію. Майже в усіх німецьких газетах були дуже позитивні відгуки на цю стрічку [17]. А в Голандії, незважаючи на всі заходи цензури, після просмотру матросами цього фільму, на кораблі «Сім провінцій» піднялось повстання [21].

Про визнання режисерського таланту Ейзенштейна світовою спільнотою свідчать вислови на його адресу та адресу його фільмів багатьох іноземних митців.

Так, наприклад, відомий італійський режисер середини минулого століття Джузеппе Де Сантіс так висловлювався про творчість С. Ейзенштейна та безпосередньо про досліджуємий нами фільм: *««Панцерник "Потьомкін"», був одним із найважливіших фільмів, які зіграли велику роль в формуванні італійського кіномистецтва. Ейзенштейн вперше показав нам закони кінематографічної форми. Мистецтво Ейзенштейна несе, і це дуже важливо, особливе світосприйняття. Італійсь-*

ке кіномистецтво дивиться на Ейзенштейна як на свого вчителя. Мені здається, що картина Ейзенштейна мала вплив на все світове мистецтво» [14].

Інший італійський режисер, Кавальканті, писав: *«Поява «Панцерника "Потьомкін"» означає початок нового періоду в історії кіно, періоду правди та життя. Фільм цей коливає всі основи кіно» [15].*

Чарлі Чаплін назвав «Потьомкін» найкращою стрічкою в світі. Дуглас Фербенкс, після перегляду фільму сказав: *«Це найсильніша кінодрама, що я бачив» [13, с. 331].*

Французський кінокритик Леон Муссінак відзначав: *«Твір найсильніший, найвишуканіший, коли-небудь створений кінематографією. Ніколи ще фільм не досягав такої динаміки, не виявляв такої патетичної правди. Про цей шедевр можна казати, що він є першим твором епічного жанру в кінематографії. Він збуджує найглибші людські почуття та зводить їх на моральну висоту» [13, с. 324].*

Як вже зазначалось нами вище та підтверджується наведеними висловами, режисер з оператором намагались максимально точно зобразити на екрані історичні факти. І це підтверджується численними споминами як їх самих, так і їх сучасників. Сьогодні, через 105 років після революції та 85 років після зйомок фільму можна дуже довго вести дискусії не тільки щодо історичної відповідності фільму, але навіть щодо подій Першої російської революції взагалі, це пов'язано з декількома аспектами, а саме з плюралізмом у методологічних підходах, з одного боку, а з іншого, джерельна база дослідження може розширюватися за рахунок уведення в науковий обіг нових джерел і реінтерпритації вже відомих джерел.

Наприклад, такий публіцист як Сергій Нехамкін в своїй статті взагалі доводить думку про те, що у повстанні винуватий ... судновий лікар С. Смірнов, бо він не забажав визнати поганим м'ясо. Саме після цього й почалося повстання. Щодо такою версії ще Л. Фейхтвангер в своєму романі досить гротескно зображає тих осіб, які вважають, що повстання на броненосці було спричинено тільки гнилим м'ясом [10]. Такі версії є спробою нівелювати не тільки певні історичні теорії, але навіть й історичні факти. Чому ж тоді повстання «Потьомкіна» було підтримане ще й на «Георгії Победоносці»? Чи там теж було гниле м'ясо та «впертий» лікар?

Сьогодні існує безліч подібних версій; в них знаходять своє відображення не тільки різноманітні психологічні, соціальні установки, а й навіть національні та цивілізаційні підходи до проблеми повстання, причому не тільки на броненосці, а на інших суднах Чорноморського флоту за часів Російської імперії [5]. І їх критика є важливою справою в спростуванні не стільки історичних, скільки сучасних політологічних конструктів. Чому ми звертаємо увагу на такі «дрібниці» в контексті дослідження історії фільму? А через те, що від таких дрібниць залежить наше власне відношення до самої стрічки, залежить, чи є релевантним (відповідним) кінематографічний образ повстання історичній дійсності, залежить, наскільки фахово діяв режисер при зйомках історичної епопеї, пояснює причини застосування того чи іншого прийому в самій стрічці.

На думку новітнього дослідника творчості С. Ейзенштейна Наума Клеймана, сучасники доволі рано визначили одну із самих істотних характеристик фільмів цього режисера: їх історизм [6]. Це відмічали кращі критики в рецензіях на всі його роботи. Про це писав С. Ейзенштейн у 1928 р. Стефан Цвейг після проглянутого «Жовтня», переконуючи режисера зробити цикл фільмів по історії Росії, – від формування самодержавства до його падіння. А. Жан Кокто парадоксально заявляв, що справжніми істориками є Олександр Дюма та Ейзенштейн. Зрозуміло, що він перш за все мав на увазі переконливість та цікавість показу минулого для широкого загалу [6].

С. Ейзенштейн в перших своїх стрічках «Страйк», «Панцерник Потьомкін» та «Жовтень» – відмовився від посередництва традиційних «історичних» аксесуарів не тільки тому, що фільми торкалися зовсім близького минулого та зовнішній вигляд країни та людей майже не змінився до моменту зйомок. Він залишив сюжет як такий – «story» – в ім'я «history» (історії), яку він прагнув показати безпосередньо, в її закономірному, як він вважав, розвитку [6]. Може саме цим і пояснюються його відходи від жорсткого викладу фактажу та введення у фільм таких сцен, які не відбувались насправді: той самий розстріл на Приморських сходах, брезент, яким накрили матросів тощо. Цим же пояснюється і відсутність багатьох справжніх моментів: наприклад, відспівування Г. Вакуленчука та охорона козаками церемонії його поховання.

На початку статті ми звернулись до художнього твору, щоб рельєфно зобразити сприйняття тогочасним суспільством одного з найяскраві-

ших фільмів ХХ ст. Тепер, наприкінці статті, з того ж роману наведемо приклад впливу майстра на людську свідомість тільки силою мистецтва: *«Невже міністр Кленк – лагідна, миролюбна людина? Наврядчи воно є так. Він здорово посміявся б, дізнавшись, що в ньому можна навіть припустити щось подібне. Він, груба, дика, войовнича людина, не схильна до ніжності. Про що ж він думає, в той момент як бунтівний корабель пливе назустріч зарядженим гарматним дулам? А він всією силою свого бурхливого серця жадає: «Не стріляйте!»* [16, 535].

Фільм за всю свою 85-ти річну історію не мав чіткої каноничної версії. В 1925 р. після продажу стрічки до Німеччини та її перемонтажу режисером Пілем Ютці, «Панцерник "Потьомкін"» вийшов в світовий прокат в відмінній від авторського задуму версії. У 2005 р. під загальним керівництвом Фонда «Німецька Кінематека» та при участі Bundesarchiv-Filmarchiv (Берлін), British Film Institute (Лондон), Держфільмофонду (Москва) и Російського державного архіву літератури и мистецтва (РДАЛМ, Москва) авторський варіант Ейзенштейна був ретельно реконструйований [12]. В ході реставрації були відновлені загублені раніше кадри та титри. Відновлені оригінальні слова Л. Троцького в пролозі стрічки (в більш пізніх виданнях «Панцерника..» вони були замінені на цитати В. Леніна). Музику спеціально до оновленої стрічки написав композитор Едмунд Майзель, аранжування оригінальної музики виконав дирижер Хельмут Іміг [4].

Наприкінці наведемо наступний вислів самого режисера, в якому, найкраще виражена та основна думка, означена головна мета, яка була втілена Сергієм Ейзенштейном в його знаменитому «Панцернику "Потьомкін"»: *«Мене критикують за те, що «Панцерник» занадто патетичний, до речі, в тому вигляді, в якому він був показаний німецькому глядачу, сила його політичної спрямованості була дуже ослаблена. Чи ми не люди, чи в нас немає темперамента, чи в нас немає пристрастей, чи в нас немає завдань та цілей? Успіх фільму в Берліні та у всій післявоєнній Європі, зануреної в присмерки нестабільного status quo, повинен був пролунали заклик до існування гідного людства. Чи такий пафос не виправданий? Потрібно підняти голову та навчитись почувати себе людьми, потрібно бути людиною, стати людиною – не більшого та й не меншого потребує спрямованість цього фільму»* [20, с. 5].

Джерела та література:

1. Аксенов И. А. Сергей Эйзенштейн. Портрет художника / Общ. ред., послесл. и коммент. Н. И. Клеймана. – Москва, 1991. – 128 с.
2. Виноградов В. Теории Эйзенштейна в контексте постмодернистской стратегии // Киноведческие записки. – Москв. – 2004. – № 68 // Электронный ресурс [Режим доступа]: <http://www.kinozapiski.ru/article/5/>
3. Виноградов В. Эйзенштейн и Шопенгауэр. К вопросу влияния // Киноведческие записки. – Москва. – 2006. – № 78 // <http://www.kinozapiski.ru/article/858/>
4. Имиг Хельмут Майзель прежде всего / Перевод Анны Кукес // Киноведческие записки. – Москва. – 2005. – № 7 // Электронный ресурс [Режим доступа]: <http://www.kinozapiski.ru/article/346/>
5. Кардашев Ю. П. Восстание. Броненосец «Потемкин» и его команда. – Киров: Дом печати – Вятка, 2008. – 544 с.
6. Клейман Н. Что моделирует искусство Эйзенштейна? // Киноведческие записки. – Москва. – 2000. – № 46 // Электронный ресурс [Режим доступа]: <http://www.kinozapiski.ru/article/634/>
7. Костроменко В. В. Аннотированный справочник по фильмам снятым на Одесской киностудии и других кинопроизводствах Одессы: 1919-2002. – Одесса, 2002. – 654 с.
8. Лебедев Н. А. Очерки истории кино СССР. Немое кино: 1918-1934. – Москва, 1967. – 584 с.
9. «Начинается его третья жизнь ...». Обсуждение фильма Ренни Бартлетта «Эйзенштейн» в редакции «Киноведческих записок». Участники: Наум Клейман, Леонид Козлов, Нина Дымшиц, Александр Трошин, Нея Зоркая // Киноведческие записки. – 2001. – № 54 // Электронный ресурс [Режим доступа]: <http://www.kinozapiski.ru/article/623/>
10. Нехамкин С. Доктор лучше знает // Аргументы недели. – 2010. – № 23 (213). – 17 июня. – С. 7.
11. Островский Г. Л. Одеса, море, кино. – Одеса, 1989. – 182 с.
12. Паталас Энно «Хождение по мукам» «Броненосца «Потемкин»». О новой «берлинской редакции» картины Эйзенштейна // Киноведческие записки. – Москва. – 2005. – №72 // Электронный ресурс [Режим доступа]: <http://www.kinozapiski.ru/article/345/>
13. Садуль Жорж Всеобщая история кино. – Москва: Искусство. – Т. 4. Послевоенные годы в странах Европы. 1919-1929. – Москва, 1982. – 528 с.
14. Сергей Эйзенштейн. Документальный фильм. – 1958 // Электронный ресурс [Режим доступа]: <http://net-film.ru/ru/film-4995/>

15. Советское кино 20-х годов // Электронный ресурс [Режим доступа]: <http://russkoeokino.ru/books/sovokino/sovokino-0001.shtml>
16. Броненосец «Орлов» // Фейхтвангер Л. Успех. – Кишинев, 1971. – С. 531-536; 568-573.
17. Шмиц Оскар «Броненосец «Потемкин»» и тенденциозное искусство // Киноведческие записки. – Москва. – 2002. – № 58 // Электронный ресурс [Режим доступа]: <http://www.kinozapiski.ru/print/286/>
18. Эйзенштейн С. Как я стал режиссером. – Рига: Госкиноиздат, 1946. – 340 с.
19. Эйзенштейн С. Мемуары / Сост., пред., коммент. Н. И. Клеймана. – Москва: Труд, 1997. – Т. 1. – 432 с.
20. Эйзенштейн С. С. Эйзенштейн о С. Эйзенштейне, режиссер кинофильма «Броненосец Потемкин» // Электронный ресурс [Режим доступа]: www.litru.ru/?book=72820&description=1
21. 105 и 85 лет назад // Электронный ресурс [Режим доступа]: www.nashenasledie.livejournal.com/414799.html

Ivan Fokin

Image of “The Potemkin’s days” in cinema

In this article author paid regard to such considerable phenomenon in a Soviet cinematographic art as Serhij Eyzenshteyna’s film «Ironclad «Potemkin». This movie was made on the occasion of 20-th anniversary of sailor’s revolt on the Russian military fleet. On the basis of wide circle of sources and art materials history of film-making, historical objectivity of work and influence of movie is analyzed.

Keywords: spectator, S. Eyzenshteyn, sailors, editing, «Ironclad "Potemkin"», revolution, stages, film.

**ПАМ'ЯТЬ ПРО «ПОТЬОМКІНСЬКІ ДНІ»
У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ:
МАТЕРІАЛИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ**

У статті аналізується емпіричний матеріал – результати соціологічного опитування студентів одеських вузів стосовно основних фактичних даних і міфологем щодо повстання на панцернику «Князь Потьомкін-Таврійський» (1905 р.), фільму С. Ейзенштейна «Броненосець «Потьомкін» (1925 р.). Автор класифікує пласти пам'яті по трьом загальним напрямам: Фільм, Подія, Пам'ять.

Ключові слова. *Історична пам'ять, соціологічне дослідження, міф.*

Ця стаття присвячена результатам проведеного соціологічного дослідження «Пам'ять про «Потьомкінські дні» у сучасному суспільстві». Дослідження виконане у співавторстві – я презентую тут інтерпретацію результатів, головним координатором котрого є студентка ІСН¹⁵, бакалавр соціології Інна Юріївна Сак, науковим консультантом виступив доцент ІСН, кандидат соціологічних наук Фостачук Олена Олександрівна.

Соціологічне опитування проводилося серед студентів 6 ВНЗ м. Одеси, а саме, в Одеському національному університеті імені

---

¹⁵ ІСН – інститут соціальних наук, один з підрозділів Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, що найбільш динамічно розвивається. 1992 р. в ОНУ був створений факультет соціології, економіки та політології (СЕР). 1994 р. факультет СЕР був перетворений на Інститут соціальних наук.

І.І. Мечникова, Одеському національному політехнічному університеті, Одеській національній юридичній академії, Одеському державному медичному університеті, Одеській державній академії будівництва та архітектури, Одеському державному економічному університеті. Кількість опитаних студентів – 400 осіб, статистична похибка не більше 5%. Стаття поділена на три блоки – фільм, подія та місця пам'яті, для кращого сприйняття інформації.

ФІЛЬМ

Респондентам були запропоновані кадри з фільму С. Ейзенштейна «Панцерник Потьомкін». Впізнали легендарний фільм лише 29,9% опитаних, 70,1% не змогли дати правильну відповідь – деякі стверджували, що бачать перед собою уривки з фільму «Дежа вю», також називалися варіанти «Біле сонце пустелі» та фільм про Голодомор або війну (не зазначаючи яку саме). Частково це свідчить про те, що люди краще обізнані з інтерпретацією на тему фільму С. Ейзенштейна, ніж з самим фільмом. Як приклад можна навести фільм «Дежа вю», кліп гурту Океан Ельзи «Там де нас нема». Виходячи з цього можливо зробити, ще один висновок – перевагу належить сучаснішій інтерпретації, а не першоджерелу, завдяки більшій доступності першої.

Дві попередні тези підтверджує наступний факт: лише 12,3% опитаних бачили фільм повністю, 52,9% студентів взагалі ніколи його не бачили. З приводу названої головної теми фільму – Голодомор чи війна, на нашу думку, це реакція суспільства на штучне нав'язування та політизацію тем Голодомору або Другої світової війни, тобто є позиція держави в тих чи інших питаннях історії, і вона втілюється у продуктах мистецтва, що викликає підсвідому асоціацію з будь-якими історичними подіями саме цих концептів. Самого ж режисера Сергія Ейзенштейна в «обличчя» (було продемонстровано фото із зображенням режисера) знають лише 7,4% респондентів, 92,6% давали невірні відповіді, серед яких відповідь «Брюс Віліс» зайняла перше місце, друге займає «Вольф Мессінг», третє місце розділили між собою варіанти: Райкін, Довженко, Чаплін та Берія. Респонденти інколи називали професії, аргументуючи це тим, що прізвище пригадати не можуть, так Сергій Ейзенштейн був названий «фізиком», «актором» та «вченим». Коментуючи ці дані, можна сказати, що вони були очікуваними, напевно чи хтось буде знати режисера напівзабутого фільму. З приводу Брюса Віліса можемо висунути версію жарту як форми захисту, а на користь Вольфа Мессінга свідчить зовнішня схожість між

цими двома особистостями. Також треба додати, що за кордоном фільм більш знаний, ніж в Україні. Студенти схильні пов'язувати фільм з подією (революція), а не з місцем (Одеса).

ПОДІЯ

Якщо казати про знання ключових дат, то лише 30,2% студентів знають, що повстання на панцернику «Потьомкін» відбулося у 1905 р. На думку 23,5% повстання було в 1914 р., 19,2% припустило, що повстання відбулося у 1907 р., а 6,6% респондентів назвали початком повстання 1903 р., 10,5% студентів взагалі відмовилися відповідати на це питання.

Прокоментувати ці дані можна наступним чином: варіанти 1903 та 1907 роки, це пошук в пам'яті правильного 1905 р. Версія 1914 – це намагання прив'язати повстання до подій Першої світової війни або до Жовтневого перевороту 1917 р.

Цікавим є той факт, що за версією більшості респондентів – 32,7% у повстанні на панцернику «Потьомкін» приймав участь Олександр Матросов; нагадаємо, що О. Матросов – це радянський *напівміфічний персонаж*, який закритав собою німецький дот. На другому місці Микола Щорс – 24,6%, військовий діяч часів громадянської війни який не приймав участь у повстанні і лише 23,8% студентів назвали дійсного учасника повстання – Григорія Вакуленчука. 12,8% опитаних вважають, що у повстанні приймав участь Григорій Маразлі, одеський голова з 1878 по 1895 років. 6,1% респондентів взагалі не змогли відповісти на це питання. Коментуючи, можна зазначити, що Олександр Матросов скоріш за все, це вільна асоціація, панцерник – це корабель = матрос. З приводу Щорса – його образ творився як український аналог Чапаєва, цілком можливо, що це рудимент радянської пропаганди. Варіант про Маразлі свідчить, що історією міста цікавляться не досить активно і наявність пам'ятника та вулиці імені Маразлі кардинально ситуацію не міняє.

Дослідницька група зацікавилася з якого джерела студенти дізналися про події на «Потьомкіні». 49,6% відповіли, що зі шкільного курсу, 12,8% з художніх фільмів, і 7,2% від членів родини. Несподівано мало (по 6,4%) студентів дізналися про події за допомогою Інтернету та книг.

ПАМ'ЯТЬ

На разі в Одесі існують два монументи присвячені подіям 1905 р. – це бюст Григорія Вакуленчука на Митній площі та пам'ятник потьомкінцям на Польському спуску. Пам'ятник Вакуленчуку впізнало 6,9% опитаних, 93,1% дали не вірну відповідь, серед яких можна зустріти прізвища: Франка, Марінеско, Сталіна, Чапаєва. Монумент потьомкінцям впізнало лише 25,8 % респондентів, серед не правильних відповідей лідирує «пам'яті Великої Вітчизняної війни», та варіації на тему «оборона та звільнення Одеси під час Другої світової війни».

Ці дані є фактичним підтвердженням тези голландського філософа та історика Франкліна Анкерсмита – «люди схильні залучати пам'ятники до своєї повсякденної рутини, навіть не запитуючи себе, яку людину чи подію (цей пам'ятник) вшановує»¹⁶. Другий висновок який можемо зробити – міф про Велику Вітчизняну війну замінив собою тему революційної боротьби початку ХХ ст., і наразі залишається останнім великим міфом радянської доби. Молодь звикла, що радянські пам'ятники ставляться або діячам компартії або загиблим у Другій світовій війні.

Але головний висновок, який можемо зробити, – міф про Потьомкінське повстання мертвий. Або, принаймні, перебуває в комі.

Andrew Loban

MEMORY ABOUT IRONCLAD «POTYOMKIN» AND ITS PLACE IN CONTEMPORARY SOCIETY

The article is dedicated to analysis of empirical material that deals with sociological opinion poll of Odesa's university students about main factual data and mycological conceptions considering mutiny on the ironclad «Knyaz Potyomkin Tavrisheski» (1905), S. Eisenstein's film «Ironclad Potyomkin» (1925). The author makes classification of memories at three general directions: Film, Event, and Memory.

Key words: historical memory, social opinion poll, myth.

---

¹⁶ Анкерсміт Ф. Постмодерністська "приватизація" минулого // Україна модерна. – 2009. – № 4. - С. 263. – авт.

КОРАБЛІ-МУЗЕЇ¹⁷

Анотація. У статті проведено комплексний порівняльний аналіз існуючих кораблів-музеїв. Прослідковано еволюцію цього феномену на матеріалі країн Західної Європи, США, КНР і Російської Федерації. Автор розглянув сам процес відбудови військових кораблів як музеїв. Насамкінець автор актуалізує потенційну можливість використання концепту панцерника «Князь Потьомкін-Таврійський», як потенційного туристичного ресурсу м. Одеси.

Ключові слова. Корабель-музей, реконструкція.

Корабель може бути не тільки простим судном. Він може бути також символом, дивом інженерних технологій та науки, пам'яткою людського генію. Саме тому кораблі викликають настільки велике захоплення впродовж всієї історії. Ще з часу стародавніх єгиптян, котрі разом з небіжчиками ховали в пірамідах і кораблі, кораблях, які мали неабияке значення, намагалися зберегти для того,

щоб майбутні покоління мали можливість роздивлятися та уявляти собі їх колишню велич, черпаючи в ній джерело натхнення.

ДЕЯКІ ВІДОМІ КОРАБЛІ-МУЗЕЇ

1. Корабель-музей «Вікторія»

- Найстаріший з існуючих лінейних кораблів (лінкорів). Найстаріший корабель, який знаходиться в строю. Він був збудований у 1765 р.
- Колишній флагман адмірала Гораціо Нельсона, на борту якого він був вбитий під час Трафальгарської битви 1805 р.
- Його відновлення продовжується з 1922 р.

---

¹⁷ Переклад з англійської виконаний П. Майбородою.

- Постійно знаходиться в сухому доку в Портсмуті (Великобританія).
- Він пригортає увагу 350 тис. відвідувачів кожного року.

2. Корабель-музей «Конституція»

- Найстаріший бойовий корабель, що може триматися на воді.
- Він був збудований у 1797 та був у застосуванні до 1881 р.
- Неодноразово він був врятований від зруйнування завдяки тиску громадськості.
- Перше його відновлення в 1926 р. коштувало 946 тис. доларів (згідно з теперішніми цінами).
- Друге його відновлення в 1993-1995 коштувало 12 мільйонів доларів.
- В 1997 р. після столітньої перерви він вийшов у море.
- У 1931-1934 рр. 4,6 млн. чоловік відвідало корабель.
- За один 1976 р. він зібрав 900 тис. відвідувачів.
- Кожен рік корабель збирає близько 100 тис. відвідувачів.

3. Крейсер-музей «Аврора»

- Символ Жовтневої революції і сучасної російської морської історії.
- З 1956 р. привернув увагу 28 мільйонів відвідувачів.
- Один з символів Санкт-Петербургу.

ІСТОРІЯ РЕКОНСТРУКЦІЇ БОЙОВИХ КОРАБЛІВ

Разом із збереженням непересічних кораблів, уряд чи зацікавлені групи роблять точні або близькі до точних копії судів, які завоювали невимрущу славу своїми видатними жертвами в битвах з ворогами чи тих, чія цінність була пізніше визнана, хоча у свій час вони й не привертали уваги сучасників. Вони практично завжди забезпечували велику привабливість тим місцям, де знаходилися.

Воскресіння панцерника: приклад «Чин Йен»

Між 1881 та 1895 роками вперше з XV століття Китай набув значної морської могутності. Серце китайського флоту, що тільки-но народжувався, складалося з двох кораблів, які були придбані в Німеччині.

Обидва кораблі були втрачені протягом катастрофічної війни з Японією в 1894-1895 рр., після бою, який згодом став легендарним. У 2004 р., скориставшись річницею війни, Китайська держава та суспільство зробили досі нездійснену спробу культурного та інженерного відродження: було відбудовано «Чин Йен» – флагман флоту Китайської імперії.

Копія була збудована згідно з оригінальними планами, які знаходяться в Німеччині, та відкрита публіці 1 травня 2005 р.

Все на «Чин Йен» старанно змодельовано, особливо зброя. Тільки за рахунок машин витрати були зменшені; до речі, так як відбудований корабель пристосований не для того, щоб рухатися, а для того, щоб бути музеєм, реконструкція машин не обов'язкова.

ВІДБУДОВА ПАНЦЕРНИКА «ПОТЬОМКІН»: ПУСТА МРІЯ ЧИ МУДРИЙ ВНЕСОК?

З того часу як Сергій Ейзенштейн зняв фільм в 1925 р., панцерник «Потьомкін» став відомим у всьому світі. Навіть ті люди, які не цікавляться військовим флотом знали це ім'я.

Сам панцерник був розпилений на метал в 1922 р. й на сьогодні від нього практично нічого не залишилося. Виникає питання: чи можуть бути через 90 років після його зруйнування які-небудь проекти по відновленню легендарного панцерника? Якщо це можливо, які можуть бути стимули та вигоди такого амбіційного проекту?

Кілька фактів, що можуть бути висунені на підтримку ідеї реконструкції панцерника:

- 1) «Потьомкін» був центром доленосних подій, що відбулися літом 1905 р., одним з перших поштовхів ланцюгової реакції, що призвела до скинення династії Романових та встановлення першого в світі комуністичного уряду¹⁸.
- 2) Як менш відомий елемент «потьомкінської історії» виступає те, що панцерник був одним з головних військових суден Російського флоту на Чорному морі в період Першої світової війни та брав участь в усіх важливих битвах, в тому числі й з набагато сильнішим дредноутом «Гебен», бомбардував узбережжя Північної Анатолії та десант, що висадився у Трабзоні.

---

¹⁸ Наведена теза автора є дискусійною – ред.

- 3) Таким чином, як його революційна, так і воєнна діяльність роблять привабливою його реконструкцію для людей будь-яких політичних вподобань.
- 4) Прибуття «Потьомкіна» в Одесу в 1905 р. навіки асоціювали його в цим містом. Цей факт було відображено на одеських військових мундирах протягом більш ніж сімдесяти років. Присутність копії «Потьомкіна» в одеській бухті заповнить велику лакуну в іконографії міста.
- 5) Ніяке інше місце не може бути більш підходящим для військово-морського музею, присвяченого революції 1905 р. та війні на Чорному морі впродовж 1914 – 1918 рр.
- 6) Побудова копії «Потьомкіна» може забезпечити підтримку місцевої економіки, особливо в суднобудівній галузі, наприклад, у Миколаєві. Нові вакансії можуть бути забезпечені завдяки тому, що для музею потрібні будуть різноманітні робітники.
- 7) Як і всі інші кораблі-музеї, копія «Потьомкіна» може зразу ж підвищити рівень туристів, приваблюючи до себе нових відвідувачів.
- 8) На додачу до відвідувачів копія «Потьомкіна» може здаватися до оренди для проведення конференцій, свят та весільних церемоній, приносячи додатковий прибуток.
- 9) Просто своєю присутністю копія «Потьомкіна» може стати причиною підвищення інтересу людей усіх поколінь до історії міста, таким чином виконуючи культурницьку місію та приваблюючи нових відвідувачів до Одеси.

Висновки

Фактично у кожному куточку світу, навіть в тих країнах, що не мають виходу до моря (наприклад Угорщина), існує реальне чи скопійоване судно-музей, яке служить символом цієї країни, зберігаючи живою її пам'ять та приваблюючи туристів зі всього світу, таким чином, граючи роль культурного агенту та допомагаючи поліпшити економіку того чи іншого порту. Через збудування копії «Потьомкіна», що має легендарне ім'я, відоме всьому світу протягом багатьох років, панцерник може зробитися таким самим військово-морським символом України, та частково Одеси, в той же час поліпшуючи економіку Одеси та приваблюючи до себе відвідувачів зі всього світу.

Museum ships

The complex comparative analysis of existent ships-museums is conducted in the article. The evolution of this phenomenon is shown on material of countries of Western Europe, USA, Peoples Republic of China and Russian Federation. Author considered the process of renewal of war-ships, as museums. In the end an author shows potential possibility of using the concept of ironclad "Prince Potemkin Tavriyskiy", as a potential tourist resource of Odesa.

Key-words: ship-museum, reconstruction.

ІЛЮСТРАЦІЇ

*Корабель-музей «Вікторія»
(Портсмут, Великобританія)*

*Крейсер-музей «Аврора»
(Санкт-Петербург, Росія)*

*Корабель-музей
«Конституція» (США)*

Копія «Чин Йен» була збудована в елінгу Циндао. Су-марний кошторис в 50 млн. йен (6 млн. доларів) було виділено державою через порт Вейхайвей.

Гіди в костюмах періоду існування судна наближають до справжньої атмосфери на борту «Чин Йен».

Місце, яке призначається для машинних та вугільних секторів, використовується як приміщення для музею з військово-морської історії.

ОБГОВОРЕННЯ

По завершенні виголошення доповідей, присутні на конференції спеціальні гості мали нагоду обговорити проблематику, висловити свої думки та коментарі щодо почутого та побаченого. З огляду на те, що спеціальні гості конференції є провідними фахівцями – науковцями, колекціонерами, громадськими діячами – тобто, вони тісно пов'язані в своїй діяльності із проблемою форуму, вважаємо за доречне подати повний варіант розшифрування звукозапису обговорення, виправивши тільки стилістичні та граматичні помилки. Вислови учасників обговорення загалом є цінним матеріалом для подальших дослідників проблеми, частково несуть елементи наукової новизни і є підтвердженням високого рівня актуальності піднятих під час конференції проблем.

Учасники обговорення: Вадим Хмарський (професор, завідуючий кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова), Тарас Гончарук (доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова), Тарас Максим'юк (колекціонер, заступник голови правління Одеського обласного відділення Українського фонду культури), Володимир Полторак (модератор; доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І.Мечникова), Людмила Саєнко (завідувач відділу Одеської національної наукової бібліотеки ім. М. Горького), Юрій Слюсар (заступник директора Одеського державного історико-краєзнавчого музею), Павло Тоцький (старший викладач кафедри давнього світу та середніх віків Одеського університету імені І.І.Мечникова); Віктор Мазураш (пенсіонер, колишній інспектор Управління екології Одеської державної обласної адміністрації), Андрій Пекар (фахівець з виготовлення театральних декорацій).

В. Полторак: Хотілося б передати слово спеціальним гостям, які є авторитетними дослідниками періоду і достатньо багато знають про час подій. Але перед тим декілька хвилин хотілося б присвятити характеристиці стану пам'яті про повстання, який відобразився в нас три роки тому у певному конфлікті навколо перенесення пам'ятника «Потьомкінцям-нащадки». Розглядалась в судах справа щодо цього конфлікту і представник позивача – тобто сторони, яка позивалася щодо

неправомірності перенесення пам'ятника з Катерининської площі, пан Віктор Мазураш хотів би декілька слів сказати щодо цієї проблеми.

В. Мазураш: Дякую. Я представляю козацьку організацію «Асоціація козацьких товариств Січ». Тут зібралися науковці. Але я представник поля бою. Сьогодні подвійна дата. По перше, саме цього дня, за старим стилем 14 червня, «Потьомкін» прибув до Одеси. По друге, у 2007 р. біля пам'ятника «Потьомкінцям – нащадки» були, так би мовити, «неприємності».

Про міфи. Я дуже поважаю організаторів цієї конференції, але абсолютно не згоден із словом «міф», яке сприймаю як «красиву брехню». Але ж красивої брехні тут немає в принципі. Я даю приклади офіційних документів, ось зачитую науковий висновок про необхідність переміщення пам'ятника «Потьомкінцям – нащадки» на площу Митну. Ось що пишуть: *«Після придушення повстання тіло одного з керівників повстання на броненосці, матроса Вакуленчука, було розміщено для прощання на портовому узбережжі, а не на площі. До того ж, ніякого відношення до «Потьомкінських» революційних подій, що сталися в Одесі, не мають Приморські бульварні сходи, що дістали назви Потьомкінських сходів»*. Отже, перша брехня – придушення повстання, якого не було. І той вислів В. Леніна, що *«броненосець «Потёмкин» остался непобеждённой территорией революции»* має юридичну основу. Пояснюю. Тривала російсько-японська війна. Після повстання, як ви знаєте, корабель пішов до Румунії, після цього матроси зійшли на берег і перетворилися на дезертирів. На той час законів про екстрадицію не було і на запити царського уряду румунський уряд ніяк не відреагував. Справжньою причиною повстання була ця сама війна. Я можу привести хронологію, якщо буде час. Далі. Колегія Київського окружного адміністративного суду – це найвищий суд першої інстанції в Києві. Судді повністю визнали ознаки брехні, зокрема, в такій фразі: *«Відкритий грабіж одеського порту, стрілянина по мирному місту, жорстоке вбивство офіцерського складу можна кваліфікувати як військово-карний злочин; власне так воно і було розглянуто військовим судом. Безпосередні учасники вбивств були засудженні до розстрілу, а 65 чоловік засуджені до різних термінів каторжних робіт»*. Що тут виходить? По-перше, було не 65, було 47 чоловік. Це ті самі люди, що повернулися, вони не хотіли залишатися в Румунії, приїхали сюди, їх розподілили. Вийшов царський маніфест 17 жовтня, вони були амністовані, ніхто не постраждав, хтось на каторзі там був, таке інше; лише трьох засудили до страти через пові-

шання, але це не було виконано. По-перше, як ви знаєте, початком повстання було вбивство Г. Вакуленчука, за деякими даними його вбив старший офіцер Гіляровський, це помічник капітана, хоча є й інші версії. Далі. Чи стріляв «Потьомкін» по Одесі? Так, стрілянина була. Для відома, основний калібр гармат цього панцерника 305 мм, кожна вагою 40 т, вони не були використані, була використана одна гармата 150 мм, «шестидюймовка». Так ось, наслідки цих пострілів були згадані – ось у мене «Одесские новости» за 1905 р. Стріляли болванками. Тому що, якщо б цей снаряд влучив кудись – була б воронка... Панцерник після похорон Вакуленчука вийшов на рейд подальше і зробив п'ять пострілів – три пусті і два болванками.

Похорони Вакуленчука... Розвінчую головну брехню, яка була на суді. Куди перемістили цей пам'ятник? ... Я старий одесит. Дуже старий, старіше, мабуть, я не знаю, чи знайдеться у вас тут. Так от, пам'ятник помістили в канаву зі стічними водами. Фактично під виглядом рішення міськради пам'ятник помістили на це місце, що було пов'язано з подіями... Так ось, коли тіло Вакуленчука було доставлено на берег, воно було встановлено на Новому молі, на тому місці де зараз знаходиться церква св. Миколи. Відспівував протоієрей Йона Атаманський, дуже відома людина, який творив дива, друг академіка Філатова – про цю людину можна говорити дуже багато. Йому міська влада категорично забороняла це робити. Але він проявив громадянську мужність, так як і проявив громадянську мужність міський священик Пощепський. До речі, я із цією родиною добре знайомий. Відспівували в церкві св. Миколая, яка знаходилась на початку теперішніх Потьомкінських сходів. Зараз там східний павільйон Морвокзалу. Далі похоронна процесія йшла... ось у мене є карта. До Воєнного узвозу, далі – по Гаванній, по Дерібасівській, по Преображенській до Першого цвинтаря, на цвинтарі його заборонили ховати. Перейшла до Другого цвинтаря, похоронили біля паркану. І ніякого відношення це місце, де зараз стоїть пам'ятник, не має до справжніх подій. Могила Вакуленчука збереглася. Але ж в якому вигляді? Барельєф вкрадено, плита пошкоджена. Ми зробили калькуляцію. Тільки на початок робіт необхідно 12 тис. гривень. Для порівняння: на пам'ятник Катерині місто витрачає мільйон гривень на рік. Це прибирання, спостереження, охорона. Ми звернулись до Міськради, попросили ті 12 тис. гривень. Нам відмовили: в планах не має, самі хочете – самі заробляєте. До речі, біля пам'ятника Вакуленчука, поховано потьомкінця Шестидесятого, який помер у 1981 р., учасник подій, а поруч також похова-

ний революціонер Томас. Це був робітник, який тоді працював в порту, возив на панцерник вугілля та провіант, після цього був в партії більшовиків. Пропозиція така – відремонтувати ці пам'ятники...

В. Полторак: Отже, події навколо «Потьомкіна» продовжуються, корабля вже давно немає, але навколо нього йдуть справжні баталії. Ми чому говоримо про міф? Тому що *міф, в нашому розумінні, це перш за все певна одиниця інформації, яка перетворилася зі спогадів про саму подію, на певне уявлення про цю подію. Для нас міф – це уявлення*. Так ось, ми при проведенні опитування, зрозуміли, що уявлення ніякого не має. Лише третина впізнала фільм, а про подію взагалі ніхто нічого не знає з студентів-одеситів, молодого покоління, яке потім буде транслювати... фактично не транслювати цю подію. Всі політичні баталії не повинні перекреслювати значення самої події і фільму, який, на мій погляд, є найбільш важливою одиницею історичного буття, найбільш вагомим серед усіх явищ, пов'язаних з «Потьомкіним». Передаємо слово кандидату історичних наук Тарасу Григоровичу Гончаруку.

Т. Гончарук: Історичні «міфи» бувають різного типу. Одні «міфи» пов'язані зі звичайною рефлексією – сприйняттям людини. У цьому разі «творцю» історичного «міфу» (це може бути очевидець подій або історик) здається, що так, як він уявляє собі подію, так і було насправді. А є «міфи» іншого типу, так би мовити «свідомі», коли «творець» такого «міфу» свідомо перекручує факти, підганяючи їх під певну схему, притому усвідомлюючи, що в реальності все було трішки, або й зовсім не так. «Міфи» цього другого гатунку є синонімом фальсифікації історії й їх треба, звичайно, спростовувати. Що стосується «міфів» першого типу, то їх уникнути не вдасться.

«Міфи» обох вищеназваних типів про повстання на «Потьомкіні» почали виникати вже майже від початку самого повстання. Варто лише подивився тодішню пресу. З одного боку дві головні одеські газети «Одесские новости» і «Одесский листок» мали чудові ілюстровані додатки, що можуть бути цінним джерелом. Там подавалися і фотокартки, і малюнки. Серед них можна побачити досить цінні фотокадри, наприклад: фото «Потьомкіна», який веде обстріл Одеси; фото всіх будівель в місті, куди влучили постріли з корабля; фото Вакуленчука; фото Матюшенко в Констанці та ін. З іншого боку, газети іноді подавали досить суперечливу інформацію. Відомо, що повсталі матроси конфіскували в судовій касі «Потьомкіна» значну суму грошей, яку

вони віддали офіцерам, що відправлялися на берег, та вдові страченого капітана Голікова. Це був красивий жест, прояв того, що повсталі матроси не є бандитами. Однак одеська газета одразу повідомила, що вдова Голікова ніяких грошей з корабля не отримала. Чи була ця інформація правдивою сказати важко. Адже газета була учасницею тієї ідеологічної боротьби, що розгорнулася навколо повстання на «Потьомкіні» і була явно не на боці останнього. Інша інформація з тієї ж газети – за повідомленням одного з матросів «Потьомкіна», який втік з корабля, Матюшенко був японцем, про що знала ледве не уся команда. Чи це була свідомо брехня, чи переляк, що зв'язував у свідомості обивателів революційні події з подіями Російсько-японської війни, також важко сказати.

У подальшому образ повстання відбивався у багатьох спогадах. Й, до речі, вищезгаданий колишній член РУП Олександр Коваленко першим написав спогади про події на «Потьомкіні». І видав їх у Львові українською мовою. Потім вже журнал «Былое» передрукував їх російською. Постать Коваленко пов'язує повстання з українським визвольним рухом. Досі невідомо чи складали українці серед повсталих матросів більшість. Однак усі три офіцери, що перейшли на бік повсталих були

українцями – Коваленко, Голенко та Калюжний. Проте один з них – Голенко – перейшов в ряди повсталих, щоб пізніше зрадити; другий – Калюжний – ніби перейшов через власну апатію, вважаючи, що революція вже скрізь, і краще залишився на кораблі. І лише Коваленко – єдиний офіцер, який до кінця був з повсталими. Його роль в керівництві повстанням, безперечно, була важливою й вона досі залишається невивченою.

Питання по партійний вплив на повстання залишається досить складним. Нам часто казали про слабку організацію більшовиків на «Потьомкіні». Для наявності організації потрібно мінімум три людини. Як міг один Вакуленчук бути більшовицькою організацією «Потьомкіна», навіть, слабкою? До речі, свого часу викладач історичного факультету Наталія Іванівна Калюжко зізнавалася, що радянським історикам достеменно не було відомо, чи був Вакуленчук більшовиком, чи меншовиком. Цілком можливо, що він просто ще не встиг визначитися. Навряд чи можна вважати Вакуленчука організатором повстання. Адже повстання виникло стихійно, й Вакуленчука вбили в перші секунди цього повстання. Що ж стосується справжнього ватажка повс-

талих матросів Матюшенка, то, як стверджує одеський історик Віктор Савченко, він був анархістом.

Показово, що для відповіді на деякі подібні запитання можна використувати і збірки документів, видані в радянські роки. Наприклад, у 1924 р. в Одесі вийшла збірка документів «Воспоминания и документы про «Потемкин»». Мені здається, що ця збірка ще більш-менш не сфальшована. Там, між іншим, чимало згадок про Коваленка. Зокрема, про те, що його любили матроси, й він сам, приєднуючись до повстанців та мотивуючи цей свій вчинок, повідомив, що є членом «малоросійської партії» (тобто, РУП). Пізніше згадки про Коваленка, а тим більш про його членство в РУП, із радянських збірок спогадів та історичних нарисів про «Потьомкін» викреслювали.

У цій же збірці 1924 р. у документах Матюшенка можна знайти чимало свідчень його анархістської орієнтації. Зокрема, його відозва до «братів-офіцерів». Також особливо цікава його ж відозва «Слава Одесі! Слава Одеським товаришам!», де Матюшенко подав відмінний від пізнішого радянського образ повстання. Він наголосив, що Вакуленчука відспівували в церкві. Між іншим, церква ця була внизу теперішніх Потьомкінських сходів. Свого часу сходи будували новоросійські арештантські роти й їхній командир Драгутін під кінець життя, вочевидь через докори сумління, заснував внизу сходів (біля самої води, бо Приморської вулиці тоді ще не було) каплицю на честь Усіх Святих, що пізніше стала церквою Св. Миколи. Від церкви до цвинтаря, за словами Матюшенка, поховальну процесію очолювали священники (зокрема, відомий в місті Йона Отаманський) та півчі зі складу матросів, а за труною йшов величезний натовп з людей різних прошарків: і бідні і багаті, «уся Одеса». Притому офіцери дорогою віддавали процесії честь, козаки охороняли її з боків. Цей поданий Матюшенко образ повстання не лише суперечить тому, що можна побачити у славетному фільмі, але й свідчить про відсутність «класової ненависті» у фактичного керівника повстанців до офіцерів, буржуазії, священників та ін. А це скоріше анархістські, ніж більшовицькі погляди.

І газети і документи зазначеної збірки спростовують міф про надмірну революційність «потьомкінців». Цей радянський міф використовують і зараз, але, щоб довести «кровожерливість» повстанців. Насправді, можна говорити про «Потьомкін», як, навіть, стабілізуючий фактор для охопленої революційними подіями Одеси. Підпал одеського порту з його жахливими наслідками (в тодішніх газетах можна побачити

фото чималої кількості погорілих суден) був «роботою» не «потьомкінців», а місцевих революціонерів. Обстріл же «Потьомкіним» міста учбовими набоями (три постріли) змусив владу припинити обстріл порту з гармат на Приморському бульварі й фактично припинив кровопролиття. Значна частина порту була фактично врятована «потьомкінцями» від спалення, оскільки на Новому молу (там, де тепер Морвокзал) до відспівування лежало тіло Вакуленчука.

Цікавий «міф» про повстання та «Потьомкінські сходи». Зараз модно казати, що сходи з повстанням ніби ніяк не пов'язані. Насправді, вони були пов'язані, як місце відспівування Вакуленчука та потачку поховальної процесії. Інша справа всесвітньовідома сцена розстрілу з фільму. Тут потрібно згадати історію сходів. Свого часу Бульварні (Потьомкінські) сходи будувалися, як парадний вхід в Одесу. Адже вони спускалися до самої води. Однак на час повстання сходи здебільшого втратили своє транспортне значення. В другій половині XIX ст. одеський порт забрав у моря значний шмат території. Внаслідок цього, напроти сходів фактично опинилися лише вищезгадана церква і паркан порту. З цього приводу була навіть стаття в одеській газеті: «Лестница в никуда». Між іншим, сходи тоді виглядали не так, як зараз. Вони були вкриті зеленуватим трієстським камінням, яке вже було досить сильно потертим (й пізніше було замінене на граніт). Однак величність сходів надихнула Ейзенштейна на створення його шедевр, під час зйомок якого кінокамера вперше почала рухатися за об'єктом (дитячою коляскою). Сьогодні сходи знов парадний вхід до Одеси. Після будівництва Морвокзалу вони відновили своє транспортне значення, а завдяки фільму «Броненосець «Потьомкін» стали відомі усьому світу.

Деякі справжні міфи про повстання, фільм й пам'ятник виникали і в колах аматорів-краєзнавців Одеси. Наприклад про те, що матросів не накривали брезентом перед розстрілом (як це показано у фільмі та на пам'ятнику), а поставили на брезент. Чому саме поставили? А щоб не мити потім від крові палубу. Ця думка багатьом в Одесі здавалася досить логічною. Й вона пішла гуляти краєзнавчими колами. Однак та сама збірка документів 1924 р. (видана до виходу фільму) свідчить, що матросів було наказано саме накрити брезентом – «пеньковим пологом», як тоді сумно жартували на флоті. Для чого потрібно перед розстрілом закривати очі жертві пояснювати, думаю, не треба.

На майбутнє, вважаю, важливим відокремлювати історіографічні «міфи» від фальсифікацій, а також вивчати документи та інші джерела,

публікувати їх. Тоді образ повстання на «Потьомкіні» у наших сучасників буде наближуватися до історичної правди.

В. Полторак: Дякую. Прошу до слова пана Юрія Слюсаря, заступника директора Одеського історико-краєзнавчого музею.

Ю. Слюсарь: Я постараюсь быть максимально кратким. Прежде всего, я благодарен, тому, что меня пригласили на конференцию. Она на меня произвела самое наилучшее впечатление. Я ни за годы учёбы в университете, тогда Одесском государственном, ни за годы своей деятельности, более чем тридцатилетней служебной не видел такой самодеятельной и научной конференции. Она была обязательно и тогда, и теперь заорганизованной. Обязательно сидели ряды студентов, умные лица, которые там маялись и делали вид, что они вот с умным выражением слушают, боясь очевидно каких-то репрессий со стороны своих преподавателей. И всё шло у нас хорошо, пока взрослые не испортили всю историю и не повернули всю конференцию в несколько иное русло. Дело в том, что когда я так говорю, я исхожу из того положения, что до 30 лет это молодой человек, а после 30 – средних лет, и так далее. Что бы я хотел сказать. Сами выступления были очень интересными, содержательными, я бы мог, по каждому высказаться. Не в лицо, но по сути был и элемент полемики между выступающими. Одни говорили, что миф, другие, что он умер уже и т.д., третьи опять своим выступлением доказывали, что он ещё существует. Я бы хотел сказать, что моё личное мнение таково. Мы с вами всё-таки сделали попытку уйти от художественно-публицистического стереотипа восприятия событий на броненосце. И не будем забывать событий вокруг него.

В контексте революции 1905-1907 гг., о которой как раз господин Мазураш вспомнил так масштабно, и попытался говорить о войне и т.д., о причинах. Попытался, но ничего не получилось. Потому что мы до самого конца с Вами возвращались к художественно-публицистическому образу, всё время его обсуждаем и нам остаётся только с Вами попытаться всё-таки вернуться однажды к истокам, тем которые помогут кому-то из здесь присутствующих всё-таки написать объективную, максимально объективную, историю этих событий. Это не лёгкое дело, потому что и сегодня, по моему мнению, этот миф продолжает успешно жить, хотя каким-то слоям общества он больше известен, меньше известен и т.д. Но он востребован. Потому что он существовал в советское время на государственном уровне, об этом

говорили, он существовал на одесском уровне, есть такое культурное явление – одесский миф, это отдельная тема. И сегодня мы видели из выступлений, существует направление, которое пытается в условиях независимой Украины сформировать не объективное знание, а миф об этом. Идеализировать эти события. Я бы хотел высказать такое соображение, что полемизируя заочно с теми или иными учёными или своими оппонентами, не следовало бы делать в их адрес такие жесткие заявления.

Я ещё и в профессиональном плане очень многое почерпнул. По каждому выступлению я делал записи. Мне чрезвычайно понравилось выступление нашего гостя из Турции. Это касается непосредственно моей профессии, создания музеев. Есть ещё «Ваза», «Вак» иногда говорят, знаменитый корабль Швеции. Можно было бы построить и воссоздать броненосец «Потёмкин». Только остаётся вопрос: все эти корабли есть символы национальные. А «Потёмкин» для независимой Украины не является национальным символом. Если уже ставить памятник, то запорожской чайке. Нужно выбирать корабль, который символизирует народ, его исторические традиции и т.д.

Нам с вами нужно ценить момент, когда ещё можно в наших условиях позволить высказывать мнение и иметь различные мнения. Потому что мне кажется, что существует группа довольно влиятельных, в том числе и учёных, которые хотят сказать нам, на недавней конференции в стенах исторического факультета это прозвучало: «отак треба писати, а отак не треба писати». Очень такая значительная персона историческая это сказала. Вот давайте пока нам не объяснили, как нужно писать и как не нужно писать совместно попытаемся приблизиться к исторической истине. Если с вашей стороны будут какие-то пожелания в адрес историко-краеведческого музея, то я с удовольствием практически буду содействовать их реализации.

В. Полторак: Ми цю конференцію не задумували, як реалізацію чи пропаганду якихось ідей, а як їх висловлення. Це теж чудово, бо ідеї є різні і їх треба намагатися врахувати. Для цього цей захід і робився. Прошу до слова професора Вадима Михайловича Хмарського.

В. Хмарський: Я можу сказати тільки те, що накрапав тут у себе, певну рефлексію, яку можу втілити в звуковий ряд. Хотілося насамперед сказати щодо національних символів. Чайкам козацьким знайдеться місце і, мабуть, не одній... Сама ідея з приводу броненосця дуже приваблива. Бізнесменам, які б вклали в це купу грошей, було б

не до національного проекту, саме головне, щоб він був комерційно успішним.

Втім, якщо ми будемо говорити про національний символ, то це буде певна міфологізація. Це значна подія, яка відбулась по суті в Одесі, тому вона варта на таку увагу. У цього корабля історія достатньо складна. Наприклад, «Аврора», що стоїть в Петербурзі, її відзначають не тільки як символ революції.

Тому це звичайно колосальний проект і колосальний символ. Ми дійсно не знаємо досконально, як воно все відбувалося, це наша гносеологічна вада; після того, як подія відбулася, навколо неї створюється образ. Але ми можемо відчувати, що подія відбулась в передколапсному контексті імперії. Сам факт, – коли в армії розпочинаються негаразди, – він промовистий, як би там не було, які б не були анархісти, чи представники РУП, чи більшовики в одній одиниці, але факт, що армія стала нестабільною, це був поганий прогноз для імперії, в будь-якому разі це імперію розхищувало, в який би колір цей спротив не фарбували. Це достатньо знакова подія.

Тепер – ця дихотомія у нас іде – правильне чи неправильне описування. Звичайно ми говоримо: реконструкція минулого. Реконструкція може бути науковою за тим інструментарієм, який нам доступний, чи художньою. І ми бачимо, що художня реконструкція виявилася набагато сильнішою, вона зайняла нашу голову найбільше.

Треба сказати про ці образи. В мене особистий ювілей – тридцять років тому я зібрав власну копію броненосця «Потьомкін». Ми жили під Москвою, я розшукав в московських крамницях, коли був шести-класником, таку модель. На якому рівні держава намагалася це все підтримувати – на рівні цих образів. Повертаючись до проблеми міфів, я цілком погоджуюсь з тим, що пролунало: міф як феномен нашого знання\незнання і міф як фальсифікат, де люди налаштовуються саме досягти своєї мети завдяки викривленню конструйованої дійсності. Хоча знову ж таки – ніхто не заперечує міф, який створюється несвідомо, а не суб'єктивно, він буде дуже далеким від істини. Хотів би завершити тим, що цей досвід дуже корисний; навчальний рік закінчуються, ми і так вже замучені всякими, хоч і на порядок меншими формалізованими заходами, тому дуже добре завершати цей рік заходом, що має неформалізований характер. На мене ця імпреза справила приємне враження, це така заявка молоді, яка керувалася цим протестом, так, що користь тут є безсумнівна. На цьому заході приємно бути

гостем, хоча ти і завідувач кафедри історії України. Коли процес іде ти можеш спостерігати, висловлювати, обмінюватися думками і т.д. В мене були деякі «воші», які я тут назбирав, там деякі запитання, але вони мабуть в кулуарах. Завершу подякою тим, хто це зробив. Зроблено все симпатично, розпочинаючи з листівочки, продовжуючи мультимедійним проектором і звичайно синхронним англійським перекладом.

Т. Максим'юк: Я взагалі дуже підтримую вашу діяльність. Діяльність молодих науковців. У вас немає такого закоснілого підходу до історії. Це дуже приваблює і дає змогу не пережити, а відчутти подих історії. Я буду говорити сумбурно, я не робив записів особливих. В мене є кілька книжок в моїй колекції, пов'язаних з цим 1905 роком, і саме з подіями на панцернику «Потьомкін». Це польське видання книжки «Бунт на Потьомкіні». Серед більше ніж ста видань ця книжка, що в 1906 р. вийшла у «Літературно-науковому віснику», причому я не знаю, чи він ще був у Львові чи переїхав до Києва, тому що в 1906 р. редакція «Віснику» переїздить зі Львова до Києва, але це легко з'ясувати. Позаяк це просто блискавична реакція – подія ця була цікава і для поляків, не кажучи вже про румунів, мабуть, і для болгар, і для німців, і для угорців.

І ще. Я буквально сьогодні прочитав оцю книжечку, вона є тут, на виставці. Я дуже поважаю наші бібліотеки з відкритими фондами, як бібліотека Університету, де ти ідеш працювати з картотекою, і дуже складною формою, але це історично так склалося, в бібліотеці Горького. Але бібліотека Горького, матеріали, які тут зберігаються, дають змогу освітити багато маловідомих місць в історії нашого міста. Про це і говорить ця невеличка виставка. Я по дорозі в маршрутці прочитав цю книжку. І в мене виникло кілька запитань. Цей Горелик, автор книжки, як тут пишеться кореспондент «Руського слова». Це 1917 р. І він не назвав навіть прізвища тих, в кого він брав інтерв'ю, пишучи ці спогади. Коли біля Тендри, після цього пострілу в Вакуленчука, якого тут він обізвав Омельчуком, деякі почали стрибати в воду, і вони тонули. І в мене виникло питання: невже вони не вміли плавати? І дійсно – це цікава частка історії. А подивіться на задню сторінку. Це ж ціла серія різних видань. «Нужно ли воевать с немцами после переворота?» - одне з видань, яке виходило тоді. Я багато про це говорив: зараз всі книжкові переліки начебто закінчуються 1916 роком. А от 1917 – 1920 рр., коли вибухнув і український друк в тому числі – взяти, й зробити опис всіх книжок, які виходили в ті роки в Одесі. Цей

процес повинна очолити бібліотека ім. Горького, відділ Одесики. Тепер кілька зауважень чи штрихів до історії «Потьомкіна».

Для мене це досі не Потьомкінські сходи. Приморські – так, не Миколаївські – Миколаївській бульвар. Чи Сходи-гіганти. А виявляється, я прочитав в газетах чи журналах, в 1930 р. до 25 – річчя повстання і 5-річчя фільму Міська рада Одеси назвала ці сходи Потьомкінськими. Тобто вони мають право так називатися, але я їх так не сприймаю.

Церкву я пам'ятаю по листівках. Біля самого моря. Основні транспортні артерії до порту йшли через Військовий спуск, канаву, як ви її назвали, Польський спуск і через Балківську. І в 1905 р. згоріло те, що відновили зараз – естакада, тоді дерев'яна, по якій подавалися залізничні вагони майже впритул до суден, туди, на Карантинну гавань. Я думаю, що крім узагальнень таких, можливо було б зробити реконструкцію Одеси того періоду, оцей будинок, який болванкою був розбитий на Ніжинській, потім ту ж церкву, де відспівували Вакуленчука, Митну площу. Є дуже цікава листівка 1905 р., до речі, там є будинки ще першої половини дев'ятнадцятого століття. І Митна площа – на ній стоять вози. Зробити цілу серію реконструкцій Одеси, де відбувалися ці події.

Тепер таке зауваження. Я трошки незгоден з паном Слюсарем. За великим рахунком «Потьомкін» не може бути українським символом. Але зважте на те, що він побудований в Миколаєві. Він побудований руками більшості інженерів українців за походженням. Я знаю, брат мого учителя, Камєнський Степан Тимофійович, працював на тому заводі на будівництві панцерника «Потьомкіна». Миколаїв – це теж Україна. Я підтримую пана Енера, що це може бути приватна ініціатива, вкладення грошей, такий музей може стати прекрасним і дуже цікавим туристичним об'єктом. Гончарук стверджує, що Бердяєв писав, що революція навіть називалася не Руською, а Російською, це була боротьба за демократію всіх народів імперії, а тому «Потьомкін» може бути символом саме України.

Л. Саєнко: Дякуючи такому зібранню, дякуючи В. Полтораку, який організував молодь – науковців, які вміють підходити до матеріалу, не боячись того, що потрібно сказати, що непотрібно сказати. Десь в їх дослідженнях є прогалини, десь є неточність, але я вважаю, що навики науковців, які мають пошукові здібності у них є. І якщо вже заговорили про нашу бібліотеку, я скажу, що наукова бібліотека університетту імені І. І. Мечникова – вона для навчання, а ми – книго-

сховище, і ці книги треба зберегти. Невеличкий приплив бібліотечних фахівців до нас прийшов, тому що в Україні зараз практично не готують бібліотечних фахівців. Раніше говорили, що бібліотека – це флагман, який направляє науковця, де шукати і як шукати, а бібліографія та картотека – це ключ до знань. Чим більше каталогізовано в бібліотеці, тим більше достовірні знання може знайти науковець, а дуже мало каталогізовано, тому що не вистачає фахівців. І у мене така ідея з'явилася: вчити навіть істориків, як вести пошукову роботу, як розписувати, якщо вони захочуть йти до нас в бібліотеку. І вони зможуть зорієнтуватися, чого їм не вистачало, і спільними зусиллями ми зможемо підняти цей пласт роботи. І дуже добре, що таке зібрання пройшло без тиску керівників, дай Бог, щоб це продовжувалось. І зробити такий броненосець – це в плані бізнесу чудово. І музей морського флоту було би дуже добре кудись перенести. І, до речі, щодо книжок, це не всі фонди на виставці, це те, що ми змогли вам показати.

В. Полторак: Хочу подякувати у вашій особі бібліотеці, що нам було надане сприяння в організації конференції. Павле Микитовичу, ви бажаєте сказати кілька слів?

П. Тоцький: Дякую. Я думаю, що таких конференцій треба проводити значно більше. Перший сюжет – що там відбулося на панцернику «Потьомкін». І другий сюжет – це міф про «Потьомкін». Я думаю, що проблему міфу не треба зводити до питання про фальсифікацію. Я хочу сказати, що слава Богу, що він існує, цей міф. Він обумовлював певні стереотипи соціальної поведінки, коли на згадку про «Потьомкін» деякі кораблі ставали на бік революції – це кубинська «Гранда», «Санта-Марія», та що там – «Аврора». В цьому сенсі можна говорити, що міф має певне історичне значення. Хоча можна говорити про міф як про фальсифікацію.

Хотів би звернути увагу присутніх на дещо несподіваний аспект повстання на «Потьомкіні», я хочу подивитися на події очима історика Французької революції. Я не займаюся спеціально історією українського визвольного руху. В чому значення того, що відбулося на «Потьомкіні», чи має це значення для сучасної Росії та України, святкування його ювілею з точки зору політичної прагматики? Я думаю, це має значення. Ось мій колега, Тарас Гончарук, говорив, що повстання на «Потьомкіні» повинно розглядатися як частина загальнодемократичного руху. Але є ще один аспект, на який не звернули увагу. Те, що відбулося на «Потьомкіні», це в першу чергу прояв аграрної рево-

люції, аграрне питання тоді мало першорядне значення для України. Та й раніше – згадайте Хмельниччину, згадайте те, що було до Хмельниччини, земельне питання завжди стояло на першому місці. Якщо коротко говорити, яке воно має значення для сьогодення. Порівняйте історію Росії та Сполучених Штатів. Штати освоїли свою територію. Що таке Штати на початку – це одна десята їх сучасної території. Вони освоїли свою територію. Аграрна проблема зникла. Пристрасті навколо «Потьомкіна» – вони показують, наскільки гостра ця проблема. Сучасна Росія – вона не зробила висновки з цієї події, вона має міну, яка рано чи пізно вибухне. Адже більшість її території досі не освоєна. З чим це пов'язано? По-перше з політикою царизму, а потім політикою радянської влади, вони в цьому питанні пасли задніх. І «Потьомкін» дуже і дуже яскраво показав цю проблему. Отакий ось несподіваний висновок. Я ще раз говорю, що я дивлюсь на це очима історика Французької революції. Ця революція і Американська вирішили аграрну проблему. Російська революція цю проблему не вирішила, оце стосується і України.

Щодо проблеми символу. «Потьомкін» – це символ чи не символ? Категорично не можу погодитися зі своїм колегою, що «Потьомкін» для нас не є символом. Все залежить від нас. Чи хочемо бачити ми в ньому символ, чи не хочемо. Я приведу вам аналогію, приклад з Маринеско – це герой. Але коли найшла на нього ця позолота? Тільки в 1990 р.. А героєм був він ще до цього. Про те, що Маринеско був героєм можна було говорити тільки пошепки. У 1963 виникла дискусія щодо Маринеско на одеському телебаченні, але цю телевізійну дискусію закрили офіційним шляхом, просто людям затулили рота. Якщо «Потьомкін» є символом у світі, то він зараз теж може бути символом національно-визвольного руху, демократичної революції. Давайте зробимо такий музей, проведемо з цього приводу міський референдум, чи треба це робити. З комерційного боку справи – ця проблема теж вирішиться. Я думаю, що «Потьомкін» гідний на нашу увагу.

В. Полтораки: Підсумовуючи, зазначу, що у нас дві великі проблеми. Перша – символом чого стане «Потьомкін»? Тому що його можна використати по-різному. Ми бачимо, що пропаганда, чи те, що є на телебаченні, може повністю стерти історичну пам'ять. Тобто символ буде залежати від того, як його будуть подавати, навіть не від роботи істориків. Якщо це не буде тиражуватися в культурі – це буде мертвий багаж.

Друга проблема – фінансова. Вона може розв'язатися карколомно. Для західноєвропейських фірм – це невелика сума грошей, це питання менеджменту проекту. Ми можемо зробити певні культурницькі акції, які оживлять ідею «Потьомкіна». Якщо ми говоримо про сьогоднішню тему, що міф мертвий, то він мертвий в свідомості переважної більшості одеситів, але...

В 2005 р. до сторіччя повстання в Одесі не було ніяких подій, але в Лондоні подія була. Понад 30 тис. людей зібралось і Pet Shop Boys презентували свій альбом «Панцерник «Потьомкін»», який став саунд-треком до цього фільму. Англійці дивилися фільм і танцювали під цю музику. Це культурницьке явище – цей фільм. І тому треба, якщо згадувати про «Потьомкін», то не тільки з наукової точки зору. І в нас виникла така ідея не зразу говорити про відродження – п'ять могил, які є у нас на Християнському цвинтарі, не треба ніяких грошей, просто проявити увагу до цих могил. По-друге, дійсно цікаво було б зробити якісь культурні атракції; однак буде написаний композитором, випускником консерваторії, новий музичний твір, який можливо змінить щось в сприйнятті цієї історії.

А. Пекар: Як ми чули, виникла ідея про реконструкцію панцерника. Це велика робота і великі гроші. А що, якщо зробити імпрезу на місці подій, на сходах, повернути «Потьомкін» з небуття. Щоб це повернення не було нагадуванням про ці події, щоб це було культурною подією, і навіть, можливо, актом примирення не сучасного з минулим, а протиборчих точок зору на ці події. Я коротко розповім сюжет.

Всі ми знаємо вхід до Морвокзалу. Іде Приморська вулиця і вихід на естакаду до Морвокзалу. А що як зробити макет броненосця, але не цілий, а частину? Щоб кожна людина могла нести певну частку судна. Тобто бутафорний корабель. Це повинно бути театральнобутафорним дійством. Сама бутафорність цього проекту, вона має підкреслити той творчий доробок, що вже нагромадився довкола «Потьомкіна». На Приморському бульварі почне збиратися публіка в очікуванні того, що повинно статися. Знизу вишукується проект броненосця, а він в оточення морських хвиль, тканини, починає підійматися по сходах до Дюка. І ось назустріч виниклому з небуття броненосцю будуть спускатимуться шеренги солдат, які будуть намагатися запобігти поверненню броненосця до міста. Але він ламає спротив тих шеренг, і підіймається на гору. Переможені солдати залишаються позаду нього. І ось, виходячи на поверхню, на Приморський бульвар, броненосець

носець позаду себе залишає уламки минулого, всі сходи в вогниках, багаття, які спалюють усі ті міфи. Підійшовши до пам'ятника Катерині II, він кличе всю свою команду – матросів, офіцерів, закликає своїм поверненням до примирення, до порозуміння. А так як він старий, йому багато років, до того ж не існує насправді, то броненосець розсипається, залишаються лише люди, які є єдині справжні дієві особи історії. Те, що ми чули сьогодні, довело, що це вивчення бутафорії, яка нагромаджується навколо людей. Зрозуміло, що команда навряд чи б порозумілася б навіть сьогодні, але умовно кажучи об'єднана команда спускається назад до моря, і усе це під пафосну музику.

[Аплодисменти]

В. Полторак: До речі, приклад такого поєднання театральності і буфонади – всім нам відомий фільм «Інтервенція». Також він цікавий з точки зору художнього та етичного. Ну що ж, на цьому ми закінчуємо обговорення теми і переходимо до практичного заходу – подорожі «Потьомкінськими місцями» нашого міста. Наступна конференція, присвячена подіям 1905 р. в Одесі, відбудеться рівно за рік, в червні 2011 р. До зустрічі.

В. Полторак

Л. Саєнко

Т. Гончарук

В. Хмарський

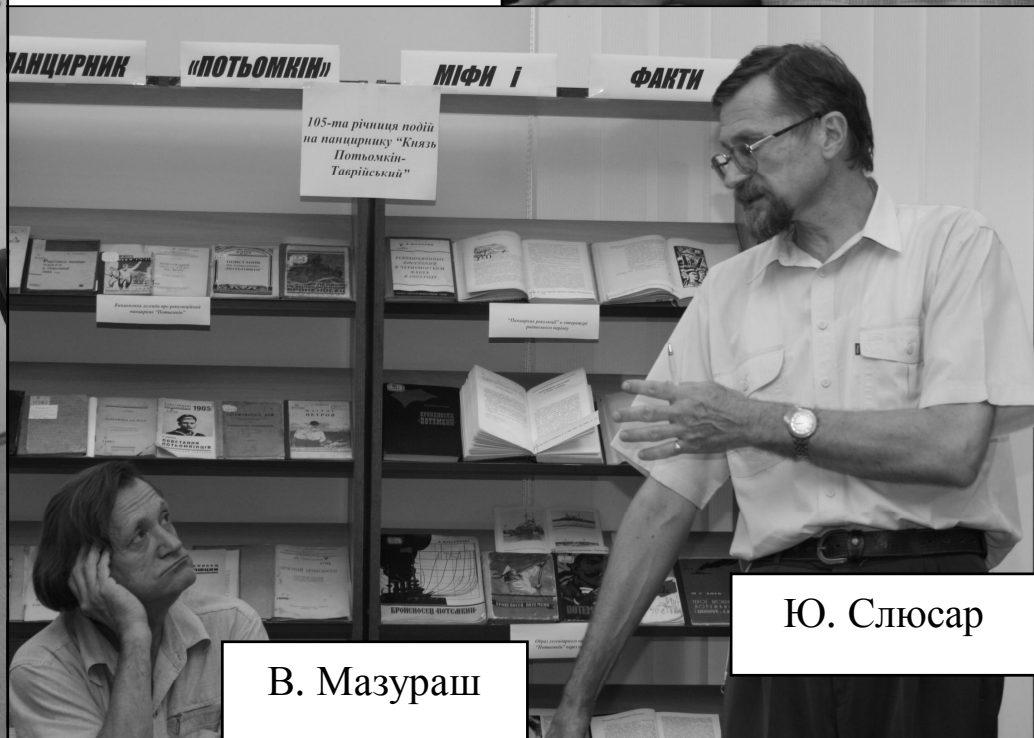
Т. Максим'юк

П. Тоцький

А. Пекар

Ю. Слюсар

В. Мазураш

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО (Володимир Полторак)	3
ВИСТУПИ	4
Павло Майборода	6
Повстання на панцернику «Потьомкін» в історіографії: романтичний образ, як джерело для міфології	
Станіслав Кінка	33
Матеріали до повстання на панцернику «Князь Потьомкін Таврійський» у фондах Одеського історико-краєзнавчого музею	
Юджі Мацумото	39
Дещо про панцерник «Потьомкін»	
Роман Вітрик	55
Роль українського руху в повстанні 1905 р. на Чорноморському флоті: О. Коваленко і повстання на панцернику «Потьомкін»	
Іван Фокін	61
Образ «Потьомкінських днів» в кінематографі	
Андрій Лобан	72
Пам'ять про «Потьомкінські дні» у сучасному суспільстві: матеріали соціологічного дослідження	
Емір Єнер	76
Кораблі-музеї	
ОБГОВОРЕННЯ	82

Науково-популярне видання

МІФ ПРО БРОНЕНОСЕЦЬ

*матеріали міжнародної наукової конференції
з нагоди 105-річчя подій на броненосці/панцернику
«Князь Потьомкін-Таврійський»
(27 червня 2010 року)*

Видано за авторською редакцією

Міф про броненосець / Матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди 105-річчя подій на броненосці/панцернику «Князь Потьомкін-Таврійський» (27 червня 2010 р.). – Одеса, 2011. – 100 с., іл.